

ANKARA

HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

**İSLAM COĞRAFYACILARINA GÖRE ESKİ TÜRKLERDE
TEŞKİLAT VE KÜLTÜR**

Musa KAYA

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Salim KOCA**

**YÜKSEK LİSANS TEZİ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

EKİM - 2019

**İSLAM COĞRAFYACILARINA GÖRE ESKİ TÜRKLERDE
TEŞKİLAT VE KÜLTÜR**

Musa KAYA

**YÜKSEK LİSANS TEZİ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

**ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**

EKİM 2019

Musa KAYA tarafından hazırlanan "İSLAM COĞRAFYACILARINA GÖRE ESKİ TÜRKLERDE TEŞKİLAT VE KÜLTÜR." adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından OY BİRLİĞİ ile Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Tarih Anabilim Dalında Ortaçağ Bilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Danışman: Prof. Dr. Salim KOCA

Tarih, Ankara Hacı Bayram Veli üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum

Başkan: Prof. Dr. İlhami DURMUŞ

Tarih, Ankara Hacı Bayram Veli üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum

Üye: Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ

Tarih, Ankara Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum

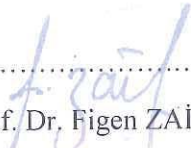

Tez Savunma Tarihi: 21/10/2019

Jüri tarafından kabul edilen bu tezin Yüksek Lisans Tezi olması için gerekli şartları yerine getirdiğini onaylıyorum.

.....
Prof. Dr. Figen ZAFİF

Enstitü Müdürü

ETİK BEYAN

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

21.10.2019

MUSA KAYA

İSLAM COĞRAFYACILARINA GÖRE ESKİ TÜRKLERDE
TEŞKİLAT VE KÜLTÜR
(Yüksek Lisans Tezi)

Musa KAYA

ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
Ekim 2019

ÖZET

Türkler tarih boyunca çok farklı coğrafyalarda yayılım göstermiştir. Bu yayılımdan kaynaklı tarih boyunca farklı milletlerle daima etkileşimde bulunmuşlardır. Türkler, İslamiyet'in doğuşundan kısa süre sonra da İslam'la ve Arap toplumuyla karşılaşmıştır. İslam ordularının fetihleriyle birlikte Arap Yarımadası'nın dışına çıkan Araplar, farklı coğrafyalara ulaşmıştır. Gerek ticaret amacıyla yolculuk yapan tüccarlar gerekse İslam'a davet maksadıyla Arap Yarımadasından gönderilen elçiler Türk beldelerine kadar ulaşmıştır. Bu seyahatler sonucunda, İslamiyet'e geçecek olanlar için hac güzergâhının oluşturulması, ticaret sahalarının tespiti ve güvenli seyahat yollarının belirlenmesi için coğrafya eseri yazıcılığı ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Bu vesile ile Müslüman seyyahlar, ilim adamları ve tüccarlar dünyanın pek çok bölgesi hakkında bilgi sahibi olmuştur. Ayrıca İslam fetihlerinin Arap Yarımadası dışına çıkmasıyla Müslümanlar, feth ettikleri bölgelerin topografik verilerini, adet ve geleneklerini, coğrafya, bitki ve iklim özelliklerini, dinlerini ve ekonomik faaliyetlerini öğrenme gereksinimi hissetmiştir. Bu durum onlarda coğrafya biliminin gelişmesine katkı sağlamıştır. İslam coğrafyacılarında Macaristan, Bulgaristan, Karadeniz'in kuzeyi, Kafkasya, Maveraünnehr, Horasan ve Tibet Türk beldeleri olarak zikredilmiştir. Türklerin yaşadığı bu coğrafyalara uğrayan Müslüman coğrafyacılar, devlet teşkilatı, toplum yapısı, dini inanışları ve ekonomik faaliyetleri dışında Türk kavimlerinin bulunduğu bölgeler, bu bölgelerde yaşayan kavimlerin birbirleriyle olan ilişkileri, şehir, köy ve bozkır hayatına dair tafsilatlı bilgiler nakletmişlerdir. Bu çalışma ile coğrafya eserlerinde dağınık halde bulunan Türk kültürüne dair bilgileri değerlendirilerek eski Türk kültürü imajı oluşturulması amaçlanmıştır.

Bilim Kodu : 111305
Anahtar Kelimeler : Müslüman Coğrafyacılar, Türk Kültürü, Türk Beldeleri, Türk Tarihi, Arap Yarımadası
Sayfa Adedi : 79
Tez Danışmanı : Prof. Dr. Salim KOCA

INSTITUTION AND CULTURE IN OLD TURKS ACCORDING TO ISLAMIC
GEOGRAPHERS

(Master Thesis)

Musa KAYA

ANKARA HACI BAYRAM VELI UNIVERSITY
INSTITUTE OF GRADUATE EDUCATION

October 2019

ABSTRACT

Turks had spread to various geographical areas throughout history. They had been in interaction with various nations as a result of this spreading. Turks, shortly after following the birth of Islam, met Islam and the Arab society. Arabs, going out of Arabian peninsula with conquests of the Islamic army, reached to different lands. Both traders for travelling with business purposes and ambassadors sent from Arabian peninsula with purpose of invitation to Islam reached till Turkish lands. As a result of these travels, in order to forming of the pilgrimage route, definition of trade areas and safe travel roads, there came a need for geographical works authors. By this mean, Muslim travellers, scientists, and traders had gained a vast information about various parts of the earth. Moreover, with the spreading of Islamic conquests out of Arabian peninsula, Muslims needed to learn topographic datas, customs and traditions, geography, plants and climate features, religions, and economic activities of the areas they conquered. This resulted in the improvement of science of geography. Hungary, Bulgaria, north of Black Sea, Caucasia, Maverannehr, Khorasan, and Tibet were mentioned as Turkish lands by Muslim geographers. The Muslim geographers, that passed by these areas where Turks were leaving, had given detailed information about state formation, social structure, beliefs, and economic activities, as well as the areas where Turks lived, and relations of tribes living in these areas, and life in cities, villages and the steps. With this thesis, the formation of an image of old Turkish culture is aimed by evaluation of dispersed knowledge in geographical works.

Scientific Code : 111305

Key Words : Muslim Geographers, Turkish Culture, Turkish areas, Turkish History, Arabian Peninsula.

Sayfa Adedi : 79

Thesis Advisor : Prof. Dr. Salim KOCA

TEŞEKKÜR

Tez danışmanlığımı üstlendiğinden bu yana değerli tecrübelerinden yararlandığım tez danışmanım saygıdeğer hocam, Prof. Dr. Salim Koca'ya şükranlarımı sunarım.

Ayrıca ilim dünyasına kazandırmış olduğu “İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri” adlı eseriyle bu tez çalışmasına büyük katkıları olan, değerli tercümelerinden faydalandığım bilim insanı Prof. Dr. Ramazan Şeşen'e teşekkürlerimi sunarım.

Tüm eğitim öğretim hayatım boyunca yanımda olan ve maddi manevi desteklerini hiç esirgemeyen aileme, Yurdagül Karaosman, Sevim Yılmaz, Sevgül Kaya ve ağabeylerim Hakan Kaya ve Ekrem Kaya'ya sonsuz teşekkürü borç bilirim.

Ayrıca tez sürecinde manevi destekleriyle sürekli yanımda olan değerli arkadaşlarım Büşra Erimli, Muhammed Türkücü ve Gökhan Sandıkkaya'ya katkılarından dolayı teşekkürlerimi sunarım.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iv
ABSTRACT.....	v
TEŞEKKÜR.....	vi
İÇİNDEKİLER	vii
HARİTALARIN LİSTESİ.....	ix
KISALTMALAR.....	x
1. GİRİŞ	1
2. DEVLET TEŞKİLATI.....	9
2.1. Devlet Başkanı	9
2.1.1. Hükümdar ve Temel Sorumlulukları	9
2.1.2. Hükümdar Saray ve Çadırı	15
2.1.3. Hükümdarlık Alametleri.....	17
2.1.3.1. Hanedan unvan ve lakapları.....	19
2.2. Askeri Teşkilat	24
2.2.1. Ordunun Temel Unsurları.....	26
2.2.1.1. Ordu komutanı- Başkomutan	26
2.2.1.2. Ordunun savaşçı unsurları.....	27
2.2.1.3. Kullanılan savaş araç ve gereçleri.....	28
2.2.3. Savunma Stratejisi ve Ordu Nizamı	29
2.2.4. Doymuluk (Ganimet) ve Esirlere Muamele	31
2.3. Adli Teşkilat.....	31
3. SOSYAL HAYAT	35
3.1. Sosyal Yapı	35
3.1.1. Atlı Göçebe ve Konar-Göçer Hayat Tarzı ve Kültürü.....	35
3.1.2. Çadır ve Şehir Yapısı.....	38
3.2. Evlenme Adetleri.....	40
3.3. Yeme-İçme Adetleri.....	41
3.4. Giyim ve Süslenme Adetleri	43
4. EKONOMİK HAYAT	45
4.1. Hayvancılık Faaliyetleri	45
4.2. Zirai Faaliyetler	47
4.3. Ticaret Faaliyetleri	48
4.3.1. İthalat ve İhracat	48
4.4. Endüstri ve El Sanatları.....	51
4.4.1. Madencilik	51
4.4.2. Zanaat ve El Sanatları.....	52

5. DİN VE DİNİ KÜLTÜR	53
5.1. Gök Tanrı İnancı	54
5.2. Tabiat Kuvvetlerine İnanma.....	55
5.3. Şamanlar.....	58
5.4. Ölü Gömme Adetleri.....	61
5.5. Türklerin Kabul Etmiş Olduğu Diğer Dinler	63
6. SONUÇ.....	65
KAYNAKÇA.....	67
EKLER.....	71
ÖZGEÇMİŞ	79

HARİTALARIN LİSTESİ

Harita	Sayfa
Harita Ek 1. Yeryüzünün Haritası	72
Harita Ek 2. Maveraünnehr Haritası.....	73
Harita Ek 3. Maveraünnehr Haritası	74
Harita Ek 4. Horasan Haritası.....	75
Harita Ek 5. Hazar Denizi Haritası	76
Harita Ek 6. Horasan ve Fars Çölü Haritası.....	77
Harita Ek 7. Kirman Haritası.	78

KISALTMALAR

Bu çalışmada kullanılmış kısaltmalar, açıklamaları ile birlikte aşağıda sunulmuştur.

Kısaltmalar

Açıklamalar

AKM

Atatürk Kültür Merkezi

B.

Bin

BKZ.

Bakınız

C.

Cilt

ÇEV.

Çeviren

ED.

Editör

Ö.

Ölüm

TDAV

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı

TDK

Türk Dil Kurumu

TDV

Türkiye Diyanet Vakfı

TKAE

Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü

TTK

Türk Tarih Kurumu

1. GİRİŞ

Türkler, tarih boyunca çeşitli isimlerde farklı coğrafyalarda yayılma göstermiştir. Bu sahalarda gelişigüzel değil belirli bir düzen ve disiplin etrafında toplanmışlardır. Tarihte kurulmuş olan Türk devletleri kendilerinden önce zuhur eden diğer devletlerden istifade ederek yeni teşkilatlanmalar kurmuşlardır. Bu bağlamda düşünüldüğünde Türklerin tarihi, milattan önceki dönemlerden başlayarak günümüze kadarki serüveninde, çeşitli değişim ve etkileşimlere rağmen, bütünlük arz eder nitelikte olmuştur.

Türk kültürü, esas itibariyle İslamiyet öncesi ve İslamiyet sonrası olmak üzere iki önemli döneme ayrılır. Ancak bunlar birbirlerinden tamamen ayrı olmayıp aksine birbirlerinin devamı niteliğindedir. Önceleri “*Gök Tanrı*” inancını ve bunun dışında pek çok farklı dinleri benimsemiş olmalarına rağmen esas itibariyle Türk kültürü, İslamiyet ile son şeklini almış ve günümüze kadar Türk-İslam sentezi halinde süregelmiştir.

Türkler, geniş coğrafi sahalarda yayılım gösterdiğinden dolayı farklı milletlere ait kaynaklarda Türklere dair malumatlar oldukça fazladır. Bu kaynaklar daha çok Çin, Bizans ve Arap kaynaklarıdır. Arap tarihçiliğinde pek çok farklı türde eserler kaleme alınmıştır. Bunlara vak’a yazıcılığı, edebi metinler, seyahatname ve coğrafya eserleri örnek olarak gösterilebilir. Bu çalışmada yapılacak olan araştırmanın nitelikli evrenini oluşturan temel unsur, Müslüman coğrafya yazıcılarının eserlerinde Türklere dair verilen anekdotların Türk kültürü açısından incelenmesi ve değerlendirilmesi olacaktır.

Türkler ile Araplar arasında ilk temaslar Hunlar zamanına kadar dayandığı çeşitli kaynaklarda belirtilmektedir. Ancak Arapların İran coğrafyasını fethine kadar Türkler ile Araplar arasındaki ilişki dolaylı olarak Sasaniler vasıtasıyla sürmüştür.¹ Türkler ile Arapların doğrudan sıcak teması, 641 yılında Azerbaycan ve Horasan taraflarında, Hz. Ömer’in halifeliliği döneminde olmuştur.² Bu ilk karşılaşmanın ardından İslamiyet Türkler arasında yayılmaya başlamıştır. Nitekim Türklerin savaşçılık ruhu ve cihan hâkimiyeti anlayışı ile İslam’daki “*gaza*” ve “*cihat*” anlayışı, Türklerin İslamiyet ile tanışmasını hızlandırmıştır. Bu

¹ Şeşen, R. (2010). “Eski Araplara Göre Türkler”. *Journal Of Turkology*, XV, 11.

² Şeşen, R. (2001). *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. (İkinci Baskı). Ankara: TTK Yayınları, 5.

durum daha sonraki süreçlerde İslamiyet'in Türkler aracılığıyla yayılmasına kadar devam etmiştir.

Klasik İslam coğrafyacılarında Türk ülkeleri; *Macaristan, Bulgaristan, Karadeniz, Kafkasya, Cürcan, Mâverâünnehr, Tibet, Çin* ve bu bölgelerin bunların kuzeyinde kalan kısımlar Türk ülkeleri olarak belirtilmiştir.³

Bu çalışmada mezkûr bölgelerde yaşayan Türk kavimlerine dair bilgiler barındıran belli başlı İslam coğrafyacıları şunlardır: *Mahmud el- Kâşgarî, Mes 'udî, Gerdizî, Avfî, İdrisî, Yâkut el-Hamavî, Kazvînî, İstahrî, İbn Havkal, Makdisî, İbn Hurdâdbih, Ya 'kûbî, Kudâme b. Caf'er, İbn Fakîh el- Hemedânî* ve meşhur coğrafya eseri *Hudûdü 'l- Âlem ve Mücmel el-tavârih*.

Yukarıda zikredilen eserlerin bir kısmı Türkçe tercümelerinden, bir kısmı *Ramazan Şeşen*'in *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri* ve *Yusuf Ziya Yörükan*'ın *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler* adlı eserlerinde Türkler ile ilgili tercüme edilen kısımlarından ve bir kısmı da orijinal Farsça kaynaklarından faydalanılmıştır. Bu çalışma ile temel olarak amaçlanan, İslam coğrafya eserlerinde dağınık halde bulunan Türklere dair malumatın bir bütün olarak ele alınması ve bu bütünlük çerçevesinde sadece İslam coğrafyacılarının gözüyle “*Türk Kültürü*” profilinin çıkarılmasıdır.

İslam coğrafyacılarına dair pek çok eser kaleme alınmış olsa da bunlar kültür tarihi çerçevesinde değerlendirilmemiş olup, sadece coğrafya eserlerinde Türklere dair bilgilerin tercümesi veya kültür tarihi araştırmalarında zaman zaman coğrafya eserlerine atıflarda bulunma şeklinde görülmüştür. Ancak bu çalışmadaki temel amaç belirli bir disiplin çerçevesinde, İslam coğrafyacılarının tesadüf etmiş olduğu haliyle, eski Türk kültürü profilini çıkarmak olacaktır. Müslüman coğrafyacıları ve eserlerinde İslamiyet öncesi Türk kültürüne dair malumattan faydalanılırken temel kaynak ve muhatap Müslüman coğrafyacıları ve eserleri olsa da zaman zaman konunun daha iyi anlaşılması ve doğru çıkarımlarda bulunmak amacıyla, İslamiyet öncesi ve İslamiyet sonrasında yazılmış araştırma eserlerine, eski Türklere ait yazılı kitabe ve arkeolojik kalıntılara da atıflar yapılmıştır.

³ Şeşen, 2001, 2.

Bu çalışmada faydalanılan eserlerin muhtevası kısaca şu şekildedir:

Mahmud el- Kâşgarî (ö. 1126): *Dîvânu Lugâti't- Türk: Kâşgarlı* eserini 1 Cemâziyelevvel 464'te (25 Ocak 1072) yazmaya başlamış ve birkaç defa gözden geçirip yeni ilâveler yaptıktan sonra 12 Cemâziyelâhir 466'da (12 Şubat 1074) tamamlamıştır. *Kâşgarlı Mahmud*'un eserinde yer alan harita, ilk Türk dünyası haritası olması bakımından büyük değeri vardır. Haritada Türklerin oturduğu yerler ve münasebette bulunduğu milletlere de yer verilmiştir.⁴ *Kaşgarlı*'nın eseri Türk boy teşkilatı ve düzeni, boyların isimleri, oturdukları yerler ve dil özellikleri gibi pek çok bilgileri ihtiva etmektedir. Eserde, Türklerin inanış ve efsaneleri, yaşayış tarzları, yeme içme, oturup kalkma, kılık kıyafet adetleri, Türklerin bulunduğu ve isimlendirdiği pek çok şehir, köy, dağ, geçit, akarsu ve göl adlarını bulmak mümkündür.⁵

Ebu'l- Hasan Alî b. El- Huseyn el- Mes'udî (ö. 956/957): Bağdat'ta doğup başta İran olmak üzere İstahr, Hindistan, Seylan, Çin, Zengibar, Umman ve Hazar denizinin güney sahilleri ile Suriye ve Filistin'i dolaştıktan sonra Mısır'ın Fustat şehrinde 956 senesinde vefat etmiştir.⁶ Bilinen eserleri, *Acâ'ib el-dünya* ve *Murûc ez-Zeheb* olup, tarih dışında pek çok farklı eseri olduğu tahmin edilmektedir. Her iki eser de hilkatten başlar ve coğrafi özetlerden sonra İslam dışındaki milletlerin tarihi ve kültürel hayatlarına dair bilgiler verir. Zaman zaman hikâye ve efsanelerden bahsedilir.⁷ Müellif tarafından Türkler ve Türk ülkelerine dair tarih, coğrafya ve kültür açısından oldukça değerli bilgiler verilmiştir.

Ebû Sa'îd Abdülhayy b. Dahhâk el- Gerdîzî (ö. 1053 civarı): Bugün Afganistan sınırları içinde bulunan Gerdîz'de (Cerdîz) doğmuştur. Hayatı hakkında çok fazla malumat bulunmamaktadır. Gazneli Sultanı *Zeynülmille Ebû Mansûr Abdürreşîd* döneminde (1049-1052) yazdığı ve ona takdim ettiği *Zeynü'l-ahbâr* adlı eserinden anlaşılacağı üzere Gazneli Devleti'nde resmî bir görev aldığı ve sultanın sarayına girdiği anlaşılmaktadır. Eser ayrıca çeşitli toplulukların dinî törenlerine, milletlerin geleneklerine, eski âlim ve filozoflara,

⁴ Kaçalın, M. S. (1994). “ Dîvânü Lugâti't-Türk”. **İslam Ansiklopedisi**. IX, İstanbul: TDV Yayınları, 446-449.

⁵ Kâşgarlı Mahmud, (2015). **Dîvânu Lugâti't- Türk Giriş- Metin-Çeviri- Notlar- Dizin**, (Haz. Ahmet B. Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, XXVI.

⁶ Şeşen, 2001, 13.

⁷ Mesudî, (2014). **Murûc ez-Zeheb(Altın Bozkırlar)**. (Çev. Ahsen Batur), İstanbul: Selenge Yayınları, 14.

muhtelif ilim dallarına, Türk, Yunan ve Hint inançlarına dair son derece önemli bilgiler ihtiva etmektedir.⁸

Nüreddin Muhammed b. Muhammed el- Avfi (ö. 1283 civarı): Tam adı *Cevâmi 'u 'l-hikâyât ve levâmi 'u 'r-rivâyât* olan ve Gurûler'den *Nâsırüddin Kabâce*'nin emriyle yazmaya başladığı bu eserini onun ölümü (625/1228) üzerine, hizmetine girdiği Delhi sultanlarından *Şemseddin İltutmış*'ın veziri *Nizâmülmülk Muhammed b. Ebû Sa'd el-Cüneydî*'ye ithaf etmiştir.⁹ Türkler ve Türk ülkeleri hakkında özellikle coğrafi bilgiler dışında sosyal ve siyasi hayata dair bilgiler bu eserde yer almaktadır.

Ebû Abdullâh Muhammed b. Muhammed el- Şerîf el- İdrîsî (ö. 1166): Hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır. 1100 yılında Sebte'de (Ceuta) doğduğu, öğrenimini Kurtuba'da (Cordoba) tamamladığı, İspanya ve Kuzey Afrika'ya yaptığı seyahatlerden sonra II. Roger'in (1130-1154) ilk yıllarında Sicilya'nın başşehri Palermo'ya yerleştiği ve burada öldüğü bilinmektedir.¹⁰ Türklerin yaşadığı topraklar hakkında yapılan açıklamalar daha önceki coğrafyacılar göre geniş olmakla birlikte zaman zaman efsanevi bilgiler ve asılsız rivayetlere de yer vermiştir.¹¹

Yâkut el-Hamavî (ö. 1299): Aslen Anadoluludur. Bağdatlı bir tacir tarafından köle olarak alınmış ve daha sonra azat edilmiştir. Ticaretle uğraşması sebebiyle çeşitli ülkeleri gezmiş olan Yâkut el- Hamavî, Harezmi ve Maveraünnehr'de yaşamış, Moğol istilasından sonra sırasıyla Irak, Suriye ve Mısır'a geçmiştir.¹² Tesadüf ettiği şehirlerin gelirleri, yetiştirilen ürünler, esnaf ve sanatkârlar, ticaret malları ve önemli ticaret merkezleri, kara ve deniz ticaret yolları, fiyatlar, madenler, alınan vergi miktarları gibi hususlar, eserlerinde yer alan başlıca bilgiler arasındadır. Yine söz konusu yerler ile ilgili imar ve iskân faaliyetleri, saray ve kasırlar, camiler ve kütüphaneler, medreseler ve diğer mimari eserlerden de bahseder. Çeşitli vesilelerle Bizanslılar, Türkler, Hazarlar, Bulgarlar, Sakalibe, Ruslar, Zencler, Çinliler, Haçlılar ve Moğollar gibi Müslümanların ilişki kurdukları toplumlar

⁸ Bilgin, O. (1996). "Gerdîzi". **İslam Ansiklopedisi**. XIV, İstanbul: TDV Yayınları, 29-30.

⁹ Yazıcı, T. (1993). "Cevâmiu'l-Hikâyât". **İslam Ansiklopedisi**. VII, İstanbul: TDV Yayınları, 449-450.

¹⁰ Şeşen, R. (2000). "Şerîf İdrîsî". **İslam Ansiklopedisi**. XXI, İstanbul: TDV Yayınları, 493-495.

¹¹ Şeşen, 2000, 493-495.

¹² Şeşen, 2001, 17.

hakkında bilgi verir.¹³ Ayrıca *Mu'cem el-büldan* adlı büyük coğrafya lügati ve *İrşâd el-erîb* adlı biyografi çalışması en meşhur eserlerindedir.¹⁴

Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmûd el- Kazvîni (ö. 1283): *Acâ'ibü'l-mahlûkat ve garâ'ibü'l-mevcûdât* adlı eseri günümüze ulaşan iki eserinden biri ve en meşhuru olup İlhanlı veziri, münşi ve tarihçi olan Atâ Melik Cüveynî'ye sunulmuştur.¹⁵ *Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd* adlı öteki eseri coğrafya eseridir. Ancak bu eser sadece coğrafya eseri olmakla kalmayıp kültür tarihi açısından da oldukça kıymetli bilgiler ihtiva etmektedir. Eser, Anadolu'nun birçok şehir ve kasabası ile Orta Asya Türk boyları hakkında geniş bilgi vermesi açısından da önemlidir.¹⁶ Doğu Türkleri hakkında verdiği bilgilerin çoğunu *Ebü Düle'f* ten almıştır.¹⁷

Ebü İshâk İbâhîm b. Muhammed el- İstahrî el- Fârisî (ö. 957): *Kitâbü'l Mesâlikü'l-Memâlik* adlı eserin müellifidir. *İstahrî*, Asya'nın çoğu bölgelerini ve Hint sınırına kadar olan İslam beldelerini gezerek tarih ve coğrafya hakkında önemli bilgiler nakletmiştir. Kitabında geçen bölgeler için renkli haritalar oluşturmuş ve bu bölgelere dair şehirler, nehirler, denizler, dağlar, yollar ve sosyal hayata dair önemli bilgiler nakletmiştir.¹⁸ *İstahrî*'nin, Batı Türkleri ve özellikle Hazar denizi etrafında yaşayan Türkler hakkında verdiği bilgiler oldukça kıymetlidir.¹⁹

Ebü'l-Kasım Muhammed b. Havkal (ö. 977 ?): Mağrib, Endülüs, Batı Sudan, Mısır, Azerbaycan bölgesi, Horasan, Irak ve Fars bölgelerini muhtelif tarihlerde dolaşmış ve *İstahrî* ile görüşmüş bundan sonra da *Kitâbü'l Mesâlik ve'l Memâlik* veya *Sûretü'l- Arz* adıyla bilinen eserini kaleme almıştır.²⁰ İslâm coğrafyacılarının eserleri arasında, ticareti yapılan mallar hakkında en çok ve en sağlam bilgileri veren *İbn Havkal*'dir.²¹

Şemseddîn Ebü Abdullâh Muhammed b. Ahmed el-Beşşârî el- Makdisî (ö. 985 ?): *Ahsenü't-tekasîm fî ma'rifeti'l-ekalîm* adlı eserin müellifidir. *Makdisî*, sosyal, ekonomik ve

¹³ Avcı, C. (2013). "Yâkût El-Hamevî". **İslam Ansiklopedisi**. XLIII, İstanbul: TDV Yayınları, 288-291.

¹⁴ Şeşen, 2001, 17.

¹⁵ İzgi, C. (2002). "Zekeriyâ b. Muhammed Kazvîni". **İslam Ansiklopedisi**. XXV, Ankara: TDV Yayınları, 160.

¹⁶ İzgi, 2002, 160.

¹⁷ Şeşen, 2001, 17.

¹⁸ Yörükân, Y. Z. (2013). **Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler: Türklerin Yaşadığı ve Türklere Komşu Olan Bölgeler** (İkinci Baskı). İstanbul: Ötüken Yayınları, 43.

¹⁹ Şeşen, 2001, 14.

²⁰ Yörükân, 2013, 44-45.

²¹ Şeşen, R. (1999). "İbn Havkal". **İslam Ansiklopedisi**. XX, İstanbul: TDV Yayınları, 34-35.

kültürel alanlarda kendine özgü yaklaşımıyla ele aldığı coğrafya eseri ile günümüzde “*beşerî coğrafya*” denilen bilim dalının temellerini atmıştır.²² Eseri, daha çok Hazar Denizi etrafındaki Türkler hakkında tafsilatlı bilgiler ihtiva etmektedir.²³

Ebu’l Kasım Ubeydullâh b. Hurdazbih (ö. 886?): 9. yüzyılda yaşamış İran asıllı İslam coğrafyacısıdır. *Kitâb el- Mesâlik ve’l Memâlik* adlı coğrafya eserinde daha çok Doğu Türklerinden bahseder.²⁴ Orta Asya ve Maverünnehr bölgesinde yaşayan Türkler hakkında da bilgiler mevcuttur.²⁵ Çok iyi tahsil görmüş olan *İbn Hurdâzbih*, Bağdat eşrafı ve Halife *Mu’temid-Alellah’ın* (870-892) yakın dostları arasında yer almıştır. İçinde bulunduğu siyasi çevre ve resmî belgelere ulaşabilme imkânı onun eserini araştırmacılar açısından daha güvenli kılmıştır. *İbn Hurdâzbih*, coğrafyanın yanı sıra döneminin sosyal hayatını yansıtan pek çok konularda da çalışma yapmıştır.²⁶

Ahmed b. İshâk b. Ca’fer b. Vehb b. Vâzih el- Hanzalî el- Ya’kûbî (ö. 897 ?): Dedesi ve babası döneminin ileri gelen postacılarından olması sebebiyle Abbasiler döneminde kendisi de önemli memurluklarda bulunmuştur. Aynı zamanda uzun süre Ermenistan ve Horasan’da bulunmanın yanı sıra Hindistan, Çin, Mağrip, İran, Endülüs ve Suriye dışında birçok Arap ülkesine seyahatte bulunmuştur.²⁷ *Kitâbü’l Büldân* adını verdiği coğrafya eseri mevcuttur. *Ya’kûbî*, bu eserinde kendinden önceki birçok müellifin yaptığı gibi bilgileri doğrudan aktarmak yerine eldeki bilgileri akıl ve mantık süzgecinden geçirerek hurafelerden arınmış şekilde nakletmeye özen göstermiştir. Bu durum eserindeki bilgilerin güvenilirliğinin artmasına katkı sağlamıştır.

Kudâme b. Caf’er (ö. 948): *Kitâbü’l-Harâc* adlı coğrafya eserinin müellifidir. Abbasiler zamanında “*Meclis el-Zimâm*” başkanlığına getirilen müellif bu vesile ile devlet kademelerinde görev almaya başlamıştır. *Kitâbü’l-Harâc* adlı eseri iktisat, kültür ve teşkilât tarihi açısından zengin içerikli bir kaynaktır. Eseri, merkezi idareyi oluşturan çeşitli birimler, maliye sistemi ve onun tarihi, coğrafî ve fikhî temeller, geniş edebî gelenekler ve resmî

²² Tolmacheva, A. M. (2003). “Makdisî”. **İslam Ansiklopedisi**. XXVII, Ankara: TDV Yayınları, 431-432.

²³ Şeşen, 2001, 15.

²⁴ Şeşen, 2001, 12.

²⁵ Yörükkan, 2013, 35.

²⁶ Ahmad, S. M. (1999). “İbn Hurdâzbih”. **İslam Ansiklopedisi**. XX, İstanbul: TDV Yayınları, 78-79

²⁷ Ya’kûbî (2002). **Ülkeler Kitabı**. (Çev. Murat Ağarı), İstanbul: Ayışığı Yayınevi, 11.

yazışma adabına dair önemli bilgiler ihtiva etmektedir.²⁸ Ayrıca Doğu Türkleri hakkında kendisinden önce telif edilen esere nispeten daha tafsilatlı bilgiler mevcuttur.²⁹

Ebû Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. el- Fakîh el- Hemedânî (ö. 913?): *Kitâbü'l-Büldân* adlı eserin müellifidir. Önemli coğrafi ve tarihi bilgileri ihtiva eden eser, 9. yüzyılın ikinci yarısında sonraları için, kültür tarihi açısından önemli bir eserdir. *İbn Fakîh*, eserinde Çin, Hindistan, Arapların yaşadığı bölgeler ve Doğu Türkleri hakkında önemli bilgiler vermektedir.³⁰

Hudûdü'l- Âlem (982?): Müellifi bilinmeyen bu eser, Kuzey Afganistan'da bir yönetici olan *Emir Ebu'l- Haris Muhammed b. Ahmed*'e atfedilmiştir.³¹ *İbn Rusteh*, *Mes'udî* ve *Gerdîzî*' den sonra Türk ülkelerin coğrafyası ve şehirleri hakkında en tafsilatlı bilgiler bu eserde yer almaktadır.³²

Yukarıda belli başlı İslam coğrafyacılarına ve eserlerine değinilmiştir. Bu çalışmada esas olan bu eserlerde geçen salt bilginin Türk kültür tarihi açısından incelenmesi ve değerlendirilmesidir. Böylelikle Müslüman coğrafyacıların bakış açısıyla bir Türk kültürü profili ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

²⁸ Kallek, C. (2002). "Kitâbü'l-Harâc". **İslam Ansiklopedisi**. XXVI, Ankara: TDV Yayınları, 104-106.

²⁹ Şeşen, 2001, 13.

³⁰ Yörükân, 2013, 39; Şeşen, 2001, 13.

³¹ Minorsky, 2008, IX.

³² Şeşen, 2001, 15.

2. DEVLET TEŞKİLATI

2.1. Devlet Başkanı

Ortaçağda devletin temel unsurlarının başında elbette “*hanedan*” (yönetici zümre) bulunmaktaydı. Bununla birlikte “*belirli bir toprak parçası*” ve “*halk*” (yönetilen zümre)” olması gerekirdi. Hükümdar, yani yönetici zümrenin başında devleti yöneten kişi ve onun ailesi, hanedanlığı meydana getirirdi. Tarih boyunca zuhur etmiş devletlerin hepsinde çeşitli ad ve unvanlarda bir devlet başkanı bulunmuştur. Bu devlet başkanlarının seçimi ve göreve gelme usullerinde çoğu zaman farklılık görülmüştür. Bu farklılıklar iki kısımda ele alınabilir. Birincisi devletin siyasi kültürüne ve geleneğine göre değişen unsurlardır: *Soyluluk* (belli bir hanedana mensup olma), *liyakat* (genellikle ailenin en büyüğü veya en tecrübelisi) ve *meşruiyet* (idarenin meşru temeller üzerine kurulması). İkinci kısım ise bütün hükümdarlarda bulunması icap eden unsurlar olup, *bilgelik*, *dürüstlük*, *adil olma*, *erdemlik* bunlardan birkaçıdır.

Hükümdarlık makamı için en önemli bir hususlardan biri de “*hükümdarın ailesi*” yani hanedanlıktı. Devlet idaresi her ne kadar hükümdarın elinde toplanmış olsa da idarede hanedan üyelerinin payı her zaman büyük olmuştur. Hatta bazı durumlarda hanedan üyelerinden birisi çıkararak hükümdarlığa talip olabilmekteydi. Yine hükümdar öldüğünde yeni hükümdar seçilinceye kadar ülkeyi bir müddet hükümdarın eşi, “*hatun*” idare etmekteydi. Eski Türk devletlerinde hatunlar devlet işlerinde söz sahibiydiler ve protokolde yerleri vardı. Aralarında *Mete*'nin eşi gibi devlet siyasetine yön verenler bulunduğu gibi, naibe olarak devleti idare edenler, hatta devlet başkanlığı yapanlar da vardı. Bunun örneklerini Göktürklerde ve Uygurlarda görmek mümkündür.³³ Bütün bu amillerin gerçekleşmesi elbette hükümdar ve ailesinin idaresinin meşru temeller üzerine kurulu olmasına ve hanedanın hükümdarlık makamını elinde tutabilecek soyluluğa sahip olmasına bağlıydı. Bu amillerden sonra iyi bir ordu ve güçlü bir sistem hanedanlığı ayakta tutmaya yeterli olabilmekteydi.

2.1.1. Hükümdar ve Temel Sorumlulukları

Hükümdar devleti yöneten ve hâkimiyeti elinde bulunduran kişiydi. Eski Türklerde hükümdar en başta halkına karşı sorumlu kişi olarak vazifesini icra ederdi. Aldığı kararlar ve icraatları devleti ayakta tutmak ve halkı memnun etmek üzere olmalıydı.

³³ Özcan, A. (1997). “Hatun”. *İslam Ansiklopedisi*. XVI, İstanbul: TDV Yayınları, 499-500.

Hükümdar hâkimiyet kurabilmesi için öncelikle belirli bir toprak parçasını yurt edinmiş olması gerekmektedir. Hükümdar bu hâkimiyeti halk ile birlikte sağlamaktaydı. Çünkü Türklerde devlet, idareci unsur ile iş birliği yapan geniş halk kitlelerinin gayret ve katkılarıyla oluşmaktaydı.³⁴ Hükümdarın iktidarının halk tarafından kabul edilebilmesi için iktidarın meşruiyet üzerine kurulmuş olması gerekmektedir. Aksi takdirde meşru kuvvet olarak kabul edilmeyen hâkimiyet, zorbalık olarak ortaya çıkardı.³⁵ Bu meşruiyet çeşitli vasıtalar ile sağlanabilmekteydi.

İslam coğrafyacılarının eserlerine yansımış haliyle, evvela hükümdar olacak kişinin halk tarafından kabul edilebilmesi için hükümdarın “soylu” olması gerekirdi. *Mesudî, Murûc ez-Zeheb* adlı eserinde göçebe Türkler hakkında şu şekilde bilgi vermiştir: “(...)göçebe olanları Türk'tür ve oldukça kalabalıktırlar. Diğer Türk göçebelerinden hiçbiri onların karşısında duramaz. Diğer Türkler arasında itibarlı bir yerleri vardır. Çünkü eskiden hükümdarlar onlar arasından çıkardı ve diğer Türklerin inançlarına göre hükümdarlık yine onlara dönecektir.”³⁶ Aynı eserde Hazarlar ile ilgili kısımda “(...) yalnız hakan daima Hazarların ileri gelen (meşhur) bir ailesinden çıkar”³⁷ şeklinde ifadeye yer verilmiş olması hükümdarın belirlenmesinde köklü aileden gelme, yani soyluluğun ön plana çıktığı görülmektedir. Yine bunun yanında hükümdarın belirlenmesinde “liyakat” önemli bir etkendi. *İbn Havkal, Kitabü'l Mesalik ve'l Memalik* adlı eserinde Hazarlar ile ilgili kısımda liyakatin önemi şu şekilde vurgulanmıştır: “(...) yukarıda hakanlığın tanınmış bir kavimde bulunduğunu anlatmıştım. İçlerinde bazı zenginleri varsa da ekseriyetle bunların elinde memleket ve zenginlik yoktur. Bunlardan birine beylik sırası gelince, onun zengin veya fakir olmasına bakılmadan ona biat ederler.”³⁸ *İbn Havkal*'in Hazarlarda tesadüf ettiğine göre, bazen hükümdar olacak kişiye vazifeleri belirtilir, nasihatte bulunulurdu. Yapıp yapmaması gereken şeyler anlatılırdı. Karar ve icraatlarından sonra nasıl bir vebale gireceği, ne tür felaketler olabileceği önceden anlatılırdı. Bunları duyan hükümdar adayı, bazen bu yükü kaldıramayacağını düşünür ve hükümdarlığa kendisinden daha layık olabilecek kişilerin gelmesini isterdi.³⁹ Yukarıda zikredilen hükümdarın soylu bir aileden gelmesi, liyakat esasına dayanması iktidarın meşru olmasını da beraberinde getirmekteydi. Türklerde, bütün

³⁴ Koca, S. (2010). **Türk Kültürünün Temelleri II.** (Genişletilmiş Üçüncü Baskı), Ankara: Kültür Yayınları, 67.

³⁵ Koca, 2010, 70.

³⁶ Mesudî, 2014, 125.

³⁷ Mesudî, 2014, 140; Şeşen, 2001, 47; Yörükkan, 2013, 362.

³⁸ Yörükkan, 2013, 362.

³⁹ Şeşen, 2001, 170.

bu vasıflara sahip hükümdarın, hükümdarlığının tanrı tarafından ona verildiği inancı (*kut*) mevcuttu. Orhun abidelerinde bu durum “*Tanrı yarlık verdiği için, Kut’um var olduğu için, talihim olduğu için kağan oldum*”⁴⁰ şeklinde geçmektedir. Burada görüldüğü üzere hükümdar olabilmek için hem halk hem de tanrı nezdinde o makama layık olmak gerekmektedir. Hükümdarlık kime nasip olmuşsa kut inancı doğrultusunda Tanrı’nın ikbali ve talihine nail olmuş sayılmaktaydı.⁴¹

İdeal hükümdarın taşıması gereken bazı nitelikler vardı ki bunlar tarihin bütün dönemlerinde Türk hükümdarlarında bulunması gerekirdi. Öncelikle iyi bir hükümdar “*cesur ve kahraman*” olmalıydı.⁴² Ancak cesur ve kahraman bir hükümdar, iktidarını temin edebilir ve ayakta tutabilirdi. İslamiyet öncesi dönemde atlı-göçebe hayat süren Türklerde ordu-millet anlayışı hâkim olduğu için sadece hükümdarın değil, aynı zamanda bütün halkın cesur ve kahraman olması beklenirdi. Hükümdar, bu cesur halk topluluğunu bir arada tutarak önderlik etmekle görevliydi. *Mahmûd el-Kazvînî, Âsar el- ‘ibâd* adlı eserinde Türkistan’dan bahsederken Türkler ile ilgili “*kalabalık, cesaret, kahramanlık, yırtıcılık gibi özelliklerle diğer milletlerden ayrılırlar*”⁴³ şeklindeki ifadesi, Türklerin cesur ve kahramanlıklarına kaynakların da yer verdiğini göstermektedir. Halkının bu denli kahramanlık üzere hareket ediyor olması Türklerin geniş coğrafyalara yayılmalarında en büyük etken olmuştur. Çünkü sürekli yer değiştiren Türk toplulukları toplumsal dinamizmi de canlı tutuyordu. *Avfî, Câmi’ el-hikâyât* adlı eserinde Oğuzların kalabalık olmasıyla ilgili şöyle bir bilgi nakletmiştir: “*Türk dedikleri sonsuz bir millettir. Çeşitli sınıflara ayrılır. Kabilelerinin ve aşiretlerinin had ve hududu yoktur. Bir kısmı mamurelerden uzak çöllerde otururlar. Bir kısmı mamurelere yakın çöllerde ve bozkırlarda otururlar.*”⁴⁴ Türklerin geniş coğrafyalarda bu denli hayatta kalabilmeleri ve ün sahibi olmaları elbette geliş güzel olmamıştır. Belirli bir otorite etrafında sistemli ve planlı yayılım göstermişlerdir. *İdrîsî, Nüzhet el-müşâtak fi ihtirâk el- âfâk* adlı eserinde, Türklerin müracaat ettikleri, himayelerine sığındıkları, müşküllerini hallettirdikleri reislerinin varlığından bahsediyor olması⁴⁵, Türklerin teşkilatlı yapılarının olduğuna işaret etmektedir.

⁴⁰ Orkun, H.N. (2011). *Eski Türk Yazıtları* (Birleştirilmiş Üçüncü Baskı). Ankara: TDK Yayınları, 43; Ögel, B. (2016). *Türklerde Devlet Anlayışı- 13. Yüzyıl Sonlarına Kadar*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 75; Tekin, T. (1998). *Orhon Yazıtları*. İstanbul: Simurg Yayınevi, 58,59.

⁴¹ Ögel, 2016, 90.

⁴² Koca, 2010, 81.

⁴³ Şeşen, 2001, 147.

⁴⁴ Şeşen, 2001, 91.

⁴⁵ Şeşen, 2001, 101.

Türk hükümdarı, birlik ve dirliği sağlamak, düşmanlara karşı başarılı olmak ve kahramanlık sergilemek zorundaydı. ⁴⁶ Ancak Türk hükümdarlarının cesur ve kahraman olması tek başına yeterli değildi. Aynı zamanda “*bilge ve erdemli*” olmalıydılar. Erdemli olmak; *fedakârlık, bağlılık, dostluk, minnettarlık, vefa, samimiyet, mertlik, dürüstlük, cömertlik ve konukseverlik* gibi manaları da içinde barındırmaktadır.⁴⁷ Cesaret ve kahramanlık, bilgelik ve erdemlilik ile yoğrulmadığı takdirde *barbarlık ve kontrolsüz güç* ortaya çıkabilmekteydi.

Hükümdar tahta geçtikten sonra evvela iktidarını halka tanıtmayı gerekiyordu. Daha sonra hızlıca teşkilatlanmaya giderek, kendisine destek veren beylerin öncülüğünde idari ve askeri kadroyu şekillendirirdi.⁴⁸ Hükümdarın en önemli vazifesi bu idari-askeri kadroların tesisinde isabetli davranabilmesiydi. Hükümdar idari görevlendirmeleri yaparken, namzetleri kendi hanedan üyelerinden⁴⁹ veya hanedan dışından tayin edebilirdi.

Hükümdarın, devlet başkanı sıfatıyla belli başlı sorumlulukları vardı. Türk hükümdarı bütün devlet teşkilatının başı ve toplumun lideri konumundaydı. Bütün yönetim erkleri kendi şahsında toplanmıştı. Devletin her kademesindeki yöneticiler ve halk hükümdarın emir ve buyruklarına uymak zorundaydı.⁵⁰ Devletin istikbali için alınacak bütün kararlar hükümdar tarafından alınır ve icra edilirdi.

Halk, hükümdara saygı ve hürmette kusur etmezdi. *İbn Havkal, Sûrat el-arz* adlı eserinde Hazarların hükümdarına gösterdiği hürmet ve saygıyı şu şekilde ifade etmiştir: “(...) onun yanına ancak ihtiyacı olan varabilir. Onun huzuruna girince yüzünü toprağa sürer ve secde ederler. Sonra o oturmaya izin verinceye kadar ayakta dururlar.” ⁵¹ Hükümdara saygı sadece hükümdar hayatta iken değil, öldüğünde de devam ederdi. *Sûrat el-arz*'de belirtildiğine göre, Hazarlarda hükümdar ölünce halk onun kabrinin yanından geçerken, saygıdan dolayı atından iner ve yaya olarak geçerdi. Hatta hükümdarın kabrine secde eder, hükümdarın kabri gözden kayboluncaya kadar da ata binilmeden yürüyerek kabirden uzaklaşırlardı. ⁵²

⁴⁶ Durmuş, İ. (2016). **Türk Kültürüne Giriş**. (Birinci Baskı). Ankara: Akçağ Yayınları, 156.

⁴⁷ Koca, 2010, 85.

⁴⁸ Koca, 2010, 74-75.

⁴⁹ Şeşen, 2001, 98.

⁵⁰ Koca, 2010, 86.

⁵¹ Şeşen, 2001, 170.

⁵² Yörükkan, 2013, 362.

Hükümdar, tamamen sınırsız güç ve yetki ile donatılmış biri değildi ve evvela halkına karşı sorumlulukları vardı. Örneğin Hazarlar 'da herhangi bir kuraklık veya felaket yaşanırsa yahut bir savaşta hezimete duçar kılınırsa, halk arasında ileri gelenler Hazar melikine giderek: “*bu hakan dönemi bize felaket getirdi. Ya onu öldür ya da bize ver biz öldürelim*” derlerdi. Melik de bazen halkın dediğini yapardı bazen de Hakan'a arka çıkar ve ona destek olurdu.⁵³ Bu cümleden anlaşılacağı üzere “*halk devlet içindir*” yaklaşımından ziyade “*devlet halk içindir*” anlayışının olduğu görülmüştür. Çünkü halkın barınma, gıda ve güvenlik gibi temel ihtiyaçlarının karşılanmasından sorumlu kişi öncelikle hükümdar idi. Türklerde bu anlayış çok eski zamanlara kadar dayanmaktaydı. Orhun abidelerinde Bilge Kağan'ın halkı için söylediği “*Tanrı, yarlık(buyruk) verdiği için, Kut sahibi(devletli) olduğum için kağan oldum. Kağan olup, aç milleti doyurdum, çıplak milleti giydirdim, fakir milleti zengin kıldım, az kavmi çok kıldım, başka ülkelerden, başka hakanlardan daha iyi kıldım*”⁵⁴ sözleri hükümdarın halkına karşı sorumluluğunun en açık ifadesidir. İdrîsî, Kimak hükümdarının adaletli ve güvenilir olduğunu ve bu hükümdarın halkına iyi davrandığını, onların işleriyle meşgul olduğu ve halkını düşmanlara karşı koruduğunu, bu sebeple de halk tarafından sevildiğini⁵⁵ nakletmiştir. Anlaşılacağı üzere hükümdar, halkına karşı sorumluluğunu yerine getirdiği sürece halk da hükümdarı sevip ona karşı kendini sorumlu hissetmekteydi.

Halk, hükümdara karşı sorumluluğunu sürekli çalışarak, üretim yaparak, vergi vererek ve hükümdara itaat ederek yerine getirmekteydi. Hükümdar, gerektiğinde tebaasından duruma göre vergi talep edebilirdi. Bu vergiler aynı veya nakdi olabilirdi. Hükümdarın adına alınan vergilerin tasarrufu da yine ona veya onun yetkilendirdiği kişilere aitti. *Yâkût el-Hamavî, Mu'cem el-büldan* da belirtildiği şekliyle Hazarların yaklaşık 12.000 kişilik daimi ordusu bulunmaktaydı. Bu askerlerin maaşları, yolların güvenliğinin temini için alınan paralar(vergiler) ile deniz ve karalardan geçen ticaret mallarından alınan öşürlerden temin edildiği belirtilmiştir.⁵⁶ *İbn Rusteh* ve *Gerdîzî* 'de, Bulgarlarda halkın hükümdarlarına vergiler verdiklerini nakletmiştir. Hatta Bulgarlarda, evlenen çiftler hükümdara vergi olarak at verdikleri⁵⁷ nakledilmiştir.⁵⁸ Bu vergilerin bir kısmı halka hizmet için harcandığı gibi bir

⁵³ Mesudî, 2014, 140.

⁵⁴ Orkun, 2011, 43; Koca, 2010, 87.

⁵⁵ Şeşen, 2001, 109.

⁵⁶ Şeşen, 2001, 140.

⁵⁷ Bu gelenek Osmanlı dönemine kadar devam etmiştir. Osmanlıda Resm-i bennak(evlilik) ve Resm-i mücerred(bekârlık). Evlenen kız veya kadın için erkeklerden alınan arûs (arûsane) resmi gibi çeşitli vergiler alınmaktaydı. Bu vergilere dair bkz. Tabakoğlu, A. (2007). “Resim رسم”. **İslam Ansiklopedisi**. XXXIV, İstanbul: TDV Yayınları, 582-587.

⁵⁸ Abû Sa'îd 'Abdu'l Hayy b. al Dahhâk b. Mahmud Gardîzî, (2005). **Zainu'l- Akhbâr**. (Ed. Rahim Rezâzâdeh Malek), Tahran: University of Tehran, 394; Yörükân, 2013, 175; Şeşen, 2001, 84.

kısmı da doğrudan hükümdarın hissesine ayrılmaktaydı. *İbn Havkal, Sûrat el-arz* adlı eserinde Hazarlar ile ilgili kısımda, bu hisselerin gelişigüzel değil belirli kanun çerçevesinde tahsis edildiğini nakletmiştir.⁵⁹

Vergi toplama, evvela devlet olma ve hâkimiyetin nişanesi idi. Halk hükümdara vergi verirken bu vesileyle de ona bağlılığını da gösterirdi. Bundan dolayı hükümdar vergi toplarken siyasi otoritesini de pekiştirmekteydi. Çünkü vergi vermekten imtina eden topluluklar açıkça hükümdara ve otoritesine isyan etmiş sayılıyordu ve hükümdarın askeri güç kullanmasını gerektiriyordu. Vergi toplama usulleri gelişigüzel olmayıp belirli bir kanun çerçevesinde yapılırdı. Bu durum özellikle İslamiyet sonrası kurulan Türk devletlerinde daha sistemli ve düzenli hale getirilmiştir.

Hükümdarın idari görevleri dışında askeri vazifeleri de bulunmaktaydı. Türk hükümdarları doğal olarak ordunun da kumandanı sayılıyordu. Orduyu kumanda etmesi onun asli görevlerinden biriydi. Savaş ve barışa da yine hükümdar karar vermektedir. Elbette hükümdar bu kararı tek başına almazdı. *İbn Rusteh*, muharebe etmek veya etmemek gibi hususlarda Macarlar, *Jula* (Yula) adındaki hükümdarların emirlerine uyduklarını belirtmiştir.⁶⁰ Aynı müellif, Hazarların *İşâ* adını verdiği hükümdarlarının orduyu komuta ettiğini nakletmiştir.⁶¹ Görüldüğü üzere savaş ve barış kararı almak, orduyu sevk ve idare etmek Türk hükümdarlarının en önemli vazifelerindendi. Bu duruma coğrafya eserlerinde de pek çok yerde rastlamak mümkündür.

Hükümdarın sorumlu olduğu bir diğer alan da “*adalet*” sahasıydı. Ülkede adaletin tesisi ve süreğenliği ancak hükümdarın adil olması ile mümkündü. Devletin ve bütün teşkilatın başı olan Türk hükümdarları, aynı zamanda hukuk sisteminin de başıydı.⁶² Hükümdar herhangi bir dava sürecinde en büyük yargıç sıfatıyla yargılama yaparken, suçlunun tespitinde tamimiyle tarafsız, eşit ve adil olmalıydı. Hükümdar, bu hususta kendisini daima tanrıya karşı sorumlu hissetmiştir. *İdrîsî*, Türk hükümdarlarını; silah, kuvvet, hazırlık, görüş, ihtiyat, adalet ve iyi idare sahibi olarak ifade etmiştir.⁶³ Yine *İdrîsî*'nin nakline göre, Dış Başgirt ülkesinin doğu tarafında Nemcân adındaki bölgeye Türkler hâkim idi. Buranın idaresi Türk soyundan gelenlerin elindeydi. Bu hükümdarlar,

⁵⁹ Şeşen, 2001, 171.

⁶⁰ Şeşen, 2001, 38.

⁶¹ Şeşen, 2001, 36.

⁶² Koca, 2010, 97.

⁶³ Şeşen, 2001, 101.

halka iyi ve merhametli davrandıkları için hâkimiyet bu aileden başkasına geçmemiştir.⁶⁴ Çünkü adaletin sağlam olması ile hükümdarlığın devamlılığı arasında güçlü bağ vardır.

Diğer devletlerde olduğu gibi eski Türk devletlerinde de devlet meselelerinin görüşüldüğü, istişarelerin yapıldığı “*meclisler*” (*Toy*) bulunmaktaydı.⁶⁵ Hükümdarın önemli vazifelerinden birisi de kuşkusuz kurulan bu “*Toy Meclisleri*” ne başkanlık etmesiydi. Çünkü *siyasi, iktisadi* veya *askeri* amaçlarla toplanan ve devlet meselelerinin görüşülüp karara bağlandığı bu toylar zaman zaman sosyo-kültürel veya eğlence maksadıyla organize edilmekteydi. Bu toyların düzenlenmesi ve icrasını hükümdar himaye ederdi. *Gerdîzî*, insanlar bu mecliste toplanınca hükümdarın başına taç giyerek oturduğunu ve onunla birlikte emrindeki bütün askerlerin de oturduğunu nakletmiştir.⁶⁶ Çünkü bu meclislerde hükümdara saygı en önemli husustu. Hükümdara gösterilen saygının *Gerdîzî*’nin eserinde de yer alması, bu saygının alelade olmadığı ve bir yabancı tarafından dikkati celp edecek düzeyde olduğunu göstermektedir.

2.1.2. Hükümdar Saray ve Çadırı

İslamiyet öncesi eski Türk topluluklarında devlet, rastgele gelişim göstermemiştir. Türkler, bulunmuş oldukları coğrafyanın şartlarına göre devlet sistemlerini şekillendirmişlerdir. Bundan dolayı atlı-göçebe Türk toplulukları ile yerleşik hayata geçmiş Türk toplulukları arasında yönetsel olarak farklılıklar bulunmaktaydı. Atlı-göçebe kültür çevresinde yaşayan Türk topluluklarında, hükümet merkezi keçeden yapılmış çadırlar olabildiği gibi, yerleşik hayata geçmiş Türkler taş ve tuğladan yapılmış saraylar inşa etmiştir. *Mesudî*, Hazar hükümdarının, hareminin bulunduğu ayrı bir sarayda oturduğunu nakletmiştir.⁶⁷ *Gerdîzî*, Tokuz-guz (Dokuz Oğuz) hükümdarının, duvarları sağlam bir sarayda oturduğunu nakletmiştir. Bu saray keçe ile döşenmiş, üzerine Müslümanların mefruşatından, onun da üzerinde Çin dibasından örtüler serilmişti.⁶⁸ *Gerdîzî*, Hazarlarda şehir yapılanması ile ilgili de şöyle bilgiler nakletmiştir: “*İlşad adında hakanları vardı. Bu hakanın iki büyük şehri vardı. Birine Sarıgşen, diğerine Hanbalıg(Hutlug) adını vermişlerdi. Hakan, kışın bu iki şehirde bulunan sarayda otururdu. Bahar gelince de kırlara*

⁶⁴ Şeşen, 2001, 123.

⁶⁵ Kafesoğlu, İ. (1999). **Türk Milli Kültürü**. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 260-261.

⁶⁶ Gardîzî, 2005, 386; Şeşen, 2001, 81.

⁶⁷ Mesudî, 2014, 140; Şeşen, 2001, 47.

⁶⁸ Gardîzî, 2005, 386; Şeşen, 2001, 80.

çıkarak(seferlere gider) kışa kadar geri gelmezdi."⁶⁹ Hazar hakanı, kışı başkentte istirahat ederek, bahar ve yaz dönemini de sefere çıkarak geçirmekteydi. *Yâkût el- Hamavî, Mu'cem el-büldan* adlı eserinde belirttiğine göre, Hazar hükümdarının sarayı nehrin kıyısından uzakta ve tuğladan inşa edilmişti. Hazar hakanı kendisinden başka birisinin tuğladan ev yapmasına müsaade etmezdi.⁷⁰

Kimak hükümdarının ise kendine ait sarayı, yüksek yapıları ve güzel gezinti yerleri bulunmaktaydı.⁷¹ Anlaşılacağı üzere bazı yerleşik Türk devletlerinde devletin idare merkezi "saray" olarak nitelendirilen taş veya tuğladan yapılmış yapıları. Bazı yarı göçebe topluluklarda ise hükümdar, "otağ" diye adlandırılan keçe çadırlarda oturmaktaydı ve bu çadır devletin idare merkezi olarak kabul edilirdi. *İstahrî*'nin nâkiline göre, Hazarlarda taht ve altın çadır sadece hakan için kurulurdu. Şehrin dışına çıktıkları zaman hakanın çadırı, emirlerin çadırından daha yükseğe kurulurdu.⁷² Hükümdar, hiyerarşik olarak en yüksek rütbede olduğu için halk veya diğer emirler hükümdarın şöhretini zedeleyecek ihtişamdı geri durmak zorundaydı. Bu hiyerarşik durum ve saygı faktöründen dolayı, gerek yerleşik gerekse göçebe Türk topluluklarında saray veya çadır inşa edilirken hükümdardan daha gösterişli yapılar yapmaktan kaçınmışlardır.

Özellikle göçebe hayat süren Türkler, farklı coğrafyalarda yayılım göstermiştir. Bu durum *Fahreddin Mubârek-şâh el-Mervezî*'nin de dikkatini çekmiştir. O, göçebe Türkler için şöyle söylemiştir: "*Türklerin birçok kabilesi var. Bunların çoğu sahralarda ve çadırlarda otururlar. Sürü sahibi oldukları için sabit bir yerde durmazlar. Birisi Türklerin kabilelerinin tamamını bilmek isterse bu isteğe asla nail olamaz.*"⁷³

Abdülmelik b. Mervan ise Türklerin çok farklı coğrafyalara yayılım gösterdiğini ve Türk'ün başı gövdesinden ayrılrsa bile yine Mısır'a kadar gidebilecek gücünün olduğunu şu sözlerle ifade etmiştir:

Bedenin düştüğü yer baştan ne kadar uzak!

*Baş Mısır'da, beden Ruhhac'da yatıyor.*⁷⁴

⁶⁹ Gardîzî, 2005, 392; Şeşen, 2001, 82.

⁷⁰ Yörükân, 2013, 357; Şeşen, 2001, 140.

⁷¹ Şeşen, 2001, 109.

⁷² Şeşen, 2001, 161.

⁷³ Şeşen, 2001, 91, 154.

⁷⁴ Yörükân, 2013, 85.

Görüldüğü gibi Türkler farklı coğrafyalarda sayısız kültürle karşılaşmış, aynı zaman diliminde hem sarayda hem de çadırda hayat sürmüştür.

Hükümdara halk ve yönetici zümre sonsuz saygı ve hürmet gösterirdi. *Gerdîzî'nin* naklinde; “*Tokuz-Guz hükümdarının yaklaşık 1.000 hizmetçisi, 400 civarında cariyesi vardı. Bu 1.000 adam senede bir gün hükümdarın önünde üç defa yemek yer, sofradan istedikleri kadar yemek beraberinde götürebilirlerdi. (Han-ı Yağma). Hükümdar halkın önüne nadir çıkardı. Hükümdar oturunca herkes onun önüne yaya olarak gelir, onun önünden geçirdi. Hükümdar sarayının önünden şehrin dışına kadar iki saf bağlanırdı. Hükümdar önde atı ile giderken şehrin önde gelen reislerinden biri kalabalık halk arasından geçerek hükümdara yol açardı. Hükümdar atından inince de atı çadırına getirilene kadar herkes atının önünde diz çökerdi.*”⁷⁵ Halk, bu geçit törenlerinde hükümdara, saygı ve hürmeti ile birlikte bağlılığını ve itaatini de göstermekteydi.

2.1.3. Hükümdarlık Alametleri

Ortaçağda bütün hükümdarların belli başlı sembolleri, hükümdarlığa işaret eden alametleri bulunmaktaydı. Çok eski zamanlardan beri devlet ve devlet teşkilatına sahip olan Türkler, kendilerine has hükümdarlık alametleri ve nişaneleri olmuştur. Hükümdar, hem ülke içinde hem de ülke sınırları dışında bu nişaneler vasıtasıyla sembolize edilmiştir.⁷⁶ Öncelikle hükümdarı temsilen kullanılan “*unvanlar*” hükümdarlığın en önemli sembollerindendi. “*Başkent*” (*Ordu*) ve onu temsilen “*Otağ*”(hakan çadırı)⁷⁷ da yine hükümdarlığın en temel nişanelerindendi. Bu otağ, keçeden çadır şeklinde olabildiği gibi tuğla veya kerpiçten yapılmış saray şeklinde de olabilirdi. Ortaçağda ele geçirilen her bölgeye, içinde hükümdar adına taht bulunan kale- saray inşası yapılması,⁷⁸ hükümdarlığın âdeti olmuştu.

İbn Havkal, Hazar hakanının altın kubbeden otağının olduğuna ve hükümdardan başkası için otağ kurulmadığına tesadüf etmiştir. Kurulan bu otağ genellikle altın kubbeli olmaktaydı.⁷⁹ *İbn Hurdazbih* de Tokuz-guz melikinin sarayının en üst tarafında, yüz kadar adamın sığabileceği, altından bir otağ olduğunu nakletmiştir.⁸⁰

⁷⁵ Gardîzî, 2005, 385; Şeşen, 2001, 80.

⁷⁶ Koca, 2010, 78-79.

⁷⁷ Kafesoğlu, İ. (1987). *Türk Bozkır Kültürü*. Ankara: TKAE Yayınları, 57.

⁷⁸ Kafesoğlu, 1999, 268.

⁷⁹ Yörükkan, 2013, 362.

⁸⁰ İbn Hurdazbih, (2008). *Yollar ve Ülkeler Kitabı*. (Çev. Murat Ağarı). İstanbul: Kitabevi Yayınları, 39.

Hükümdar sarayı veya otağı bir nevi yasaklı bölge idi. Yani halkın veya yabancıların serbestçe girip çıkabileceği bir yer değildi.⁸¹ *İstahrî*, Hükümdara çok büyük hürmet gösterildiğini ve yanına girildiği zaman saygıdan başın öne eğildiğini (secde) nakletmiştir. Bir iş sebebiyle hükümdarın yanına melikler veya melik seviyesinde olan kimseler girebilirdi. Huzura girilince, hükümdar tarafından yaklaşılmamasına müsaade edilinceye kadar uzakta durulurdu.⁸² Hükümdarın otağı daima diğer emirlere nazaran yüksekte olurdu. Hatta hükümdar sefere çıktığında dahi çadırı diğer memurlara göre daima yüksekte kurulurdu.⁸³ Bu husus hükümdara saygıdan dolayı olabileceği gibi, etrafa ve bölgeye hâkim olunabilmesi sebebiyle, güvenlik tedbiri olarak da yüksek mevki tercih edilmiş olması muhtemeldir.

Hükümdarlığın alametlerinden birisi de “*taht*” idi. Taht, hükümdarın otağı içerisinde bulunurdu. Taht kelimesi terim olarak, “*hükümdarlık, hükümdarın koltuğu ve makamı*” manalarında kullanılırdı. Bu bağlamda taht, hükümdarlık ve saltanat alâmetiydi. Tahtın bulunduğu şehre ise “*pây-ı taht*” (başşehir) denirdi.⁸⁴ Bu bağlamda düşünüldüğünde hükümdarlığa geçiş “*tahta çıkma*” veya “*tahta oturma*” şeklinde tasvir edilmiştir.⁸⁵

Hudûdü'l- Âlem'de, Avar(Serir) melikinin, kırmızı altından aşırı büyük bir tahta sahip olduğu belirtilmiştir.⁸⁶ Yine *İstahrî ve İbn Havkal'de*, Hazarlarda altın kubbeden tahtlarının olduğu, bu tahtın bulunduğu otağın harp veya felaket dolayısıyla (güvenlik nedeniyle) diğer meliklerin çadırlarından daha yüksekte kurulduğu belirtilmiştir.⁸⁷

Hükümdar, sefere veya orduyla bir yere giderken tepesinde tutulan, “*saltanat şemsiyesi*” veya “*saltanat çetri*” bulunurdu.⁸⁸ *İbn Rusteh*, Hazar hükümdarının bir tarafa giderken, def (tef) şeklinde yapılmış olan bir şemsiye hazırlanarak onun önünde tutulduğunu aktarmıştır. Bu şemsiyeyi bir süvari eline alarak hükümdarın önünde yürür, şemsiyenin arkasından hükümdar, onun arkasından da askerler şemsiyenin saçtığı ışığı görerek yürürdü.⁸⁹

⁸¹ Ögel, B. (2001). *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 681.

⁸² Şeşen, 2001, 160.

⁸³ Yörükkan, 2013, 362; Şeşen, 2001, 170.

⁸⁴ Merçil, E. (2010). “Taht”. *İslam Ansiklopedisi*. XXXIX, İstanbul: TDV Yayınları, 434-436.

⁸⁵ Ögel, 2001, 686.

⁸⁶ Minorsky, V. (2008). *Hudûdü'l Âlem Mine'l Meşrik İle'l Magrib*. (Çev. Abdullah Duman ve Murat Ağarı). İstanbul: Kitabevi Yayınları, 122; Mesudi, 155.

⁸⁷ Şeşen, 2001, 161, 170.

⁸⁸ Taneri, A. (1993). “Çetr”. *İslam Ansiklopedisi*. VIII, İstanbul: TDV Yayınları, 293-294.

⁸⁹ Yörükkan, 2013, 173; Şeşen, 2001, 36.

Yine bunun yanında gazalarda hükümdarlık alametlerinden olan “*alem*”, “*sancak*” ve “*bayrak*” taşınmaktaydı.⁹⁰

Bazı kıyafetler sadece hükümdarlara mahsustu ve hükümdarlar bu elbiseleri genellikle halkın karşısına çıkarken veya resmi törenlerde hükümdarlığın nişanesi olarak giyerdi. *Mesudî'nin* nakline göre, Burtas bölgesinde yaşayan Türk hükümdarlarının “*burtasiye*” adını verdikleri siyah ve kızıl tilki derisi getirttikleri ve getirilen bu deriden kürk yaptırdıkları belirtilmiştir. Bu kürklerin siyah olanının, kızıl olana nazaran daha pahalı olduğu ve hükümdarların siyah olanı daha çok tercih ettiği belirtilmiştir. Üstünde “*kara burtasiye şerit çekilmemiş çatma ve kaftanı olmayan bir hükümdar düşünülemez*” nakledilmiştir.⁹¹ *İdrisî*, Kimaklar’ın hükümdarının da “*altından elbise, altın taçlı kalansüve(börk)*” giydiğini belirtmiştir.⁹² Yine *Gerdîzî ve Mesudî*, Türkerlerden bahsederken Bulgar ve Tokuz- guz hükümdarının; tacı, tahtı ve altın kemerinin⁹³ varlığından bahsetmiştir. Görüldüğü gibi Türk hükümdarlarının kıyafetlerinde belli başlı özellikler bulunmaktaydı ve bunların hükümdarlık nişanesi olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Ortaçağ Müslüman coğrafyacılarının eserlerinde tesadüf edilmeyen ancak Türklerde kullanılan belli başlı hükümdarlık alametleri de mevcuttu: “*tuğ*”, “*bayrak*”, “*davul*”, “*kotuz*”(sorguç), “*kılıç*”, “*yay*”, “*kama*”, “*kamçı*” (*berge*) gibi unsurlardı. Yine bunların yanında hükümdarın çeşitli vesilelerle halka açık verdiği ziyafet amaçlı “*toy*”lar da hükümdarlığın önemli sembollerindendi.⁹⁴ Türk hükümdarları bu sembolleri kullanmak suretiyle hâkimiyet, bağımsızlık ve güç mekanizmalarını canlı tutmaktaydı.

2.1.3.1.Hanedan unvan ve lakapları

İslamiyet öncesi Türk bozkır kavimlerinde hükümdarlar çeşitli adlarda unvan ve lakaplar taşımıştır. Bu unvan ve lakaplar hükümdarlığın bir nişanesi olmuştur. Bu nedenle kullanılan unvanlar, sadece hükümdarlara mahsus olmuştur. “*Tanhu* “ veya “*şan-yü*” (5.yy ortalarına kadar), *kağan* (*khagan*), *kan* (*han*), *yabgu* (*cabgu*), *idi-kut*, *il-teber*, *erkin* (*kül erkin*, *ulug erkin*) gibi. Elbette bunlar içerisinde Türk tarihinde en yaygın olanı “*kağan*”(imparator) idi.⁹⁵ Bu unvanlar, Türk tarihinde yaygın kullanımı olan ve kaynaklarda en çok geçen unvanlardı. Türk tarihi geniş kapsamlı düşünüldüğünde, Türkler yayılım

⁹⁰ Gardîzî, 2005, 392; Şeşen, 2001, 83.

⁹¹ Mesudî, 2014, 141.

⁹² Şeşen, 2001, 109.

⁹³ Gardîzî, 2005, 386; Şeşen, 2001, 57, 81.

⁹⁴ Koca, 2010, 79.

⁹⁵ Kafesoğlu, 1999, 267.

gösterdikleri her sahada yeni bir devlet ve teşkilat kurabilmiştir. Bazen kurulmuş olan devlette hükümdar, kendi adının yanına yukarıda zikredilen unvanları eklemiştir. Örneğin *Hudûdü'l Âlem*'de Hazarların hükümdarı “*Tarhan Hakan*” unvanını kullanmıştır.⁹⁶ Bazen de kurulmuş olan coğrafyanın ya da şehrin adını almış oldukları unvanların önüne eklemek suretiyle kullanmışlardır. Tibet padişahına “*Tibet Hakan*”⁹⁷, Hazar padişahına “*Hazar Hakan*”, Barshan⁹⁸ padişahına “*Tigin-i Barshan*”⁹⁹ gibi kullanımlar örnek olarak gösterilebilir. Bazı Türk hükümdarları ise yukarıda zikredilen unvanların yanına mensup oldukları boyun adını unvan/lakap olarak ekleyerek “*Tokuzguz Hakan*”¹⁰⁰, “*Karluk Hakan*”¹⁰¹, “*Kırgız Hakan*”¹⁰² şeklinde kullanmışlardır

Türk hükümdarlarının kullanmış olduğu unvan ve lakaplar, İslam coğrafyacılarının eserlerinde geçen haliyle şu şekilde listelenmiştir:

Afşîn: Uşrûsene padişahına Afşîn denmekteydi.¹⁰³ Uşrûsene, Maveraünnehir bölgesindeki Türk şehirlerinden birisidir.¹⁰⁴ Semerkant'ın doğu istikametinde olan bu şehrin toprakları geniş ve görkemliydi.¹⁰⁵ Afşîn unvanı her ne kadar *İbn Hurdazbih* ve *Mücmel e-tevârih*'de Uşrûsene hükümdarı veya beyi olarak geçiyor olsa da ilk defa Büyük Selçuklu Devleti'nin Anadolu'ya yaptığı akınlarda Oğuz beylerinden birinin adı olarak (Afşin Bey) görülmüştür.¹⁰⁶

Alân-şâh: Alan padişahı bu adla anılmaktadır.¹⁰⁷ Alanlar da kaynaklarda Türk olarak kaydedilmektedir.¹⁰⁸ Bu ülkenin doğusu ve güneyinde Serîr, batısında Rum ülkeleri, kuzeyinde Hazar Peçenekleri oturmaktadır.¹⁰⁹ Türklerin, özellikle Selçuklu devrinde, “şâh” unvanını kullandığı pek çok kaynaklarda geçmektedir. Burada unvan olarak Alân-şâh değil de Alân'ların şahı manasına gelecek şekilde “*Alân şâh*” kullanılmış ve kaynaklara geçmiş

⁹⁶ Minorsky, 2008, 122.

⁹⁷ Minorsky, 2008, 46; Şeşen, 2001, 35.

⁹⁸ Barshan Karluk ülkesinde, göl kenarında zengin ve güzel bir şehirdir. Bkz. Minorsky, 2008, 52.

⁹⁹ Şeşen, 2001, 35.

¹⁰⁰ Şeşen, 2001, 35.

¹⁰¹ Şeşen, 2001, 104.

¹⁰² Şeşen, 2001, 64.

¹⁰³ **Mojmal al-tawarik wa'l-qesas**, (1318). (Ed. Moḥammad Taqî Bahar), Tahran: Khavar Tehran Publishing, 421; İbn Hurdazbih, 2008, 46; Şeşen, 2001, 35.

¹⁰⁴ Togan, N. (1964). “Peygamberin Zamanında Şarki ve Garbi Türkistanı Ziyaret eden Çinli Budist Rahibi Hüen-Çang'ın bu Ülkenin Siyasi ve Dini Hayatına Ait Kayıtları”. **İslam Tetkikleri Dergisi**, IV, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 37.

¹⁰⁵ Ya'kubî, 2002, 73.

¹⁰⁶ Sümer, F. (1988), “Afşin”. **İslam Ansiklopedisi**. I, İstanbul: TDV Yayınları, 440-441.

¹⁰⁷ Mojmal al-tawarik wa'l-qesas, 1318, 422; Şeşen, 2001, 35.

¹⁰⁸ Minorsky, 2008, XVII.

¹⁰⁹ Minorsky, 2008, 121; Şeşen, 2001, 69.

olabilir. Yani esas kullanılan unvanın “şâh” olması kuvvetle muhtemeldir. *İbn Rusteh* de ise Alan hükümdarına *Beg-â-yir* denmekteydi.¹¹⁰

Avar (Avarhan): *Gerdîzî*'de geçen haliyle, Serir(Avar) ülkesinin hükümdarına Avar (Avarhan) denmektedir.¹¹¹ Han, Türklerde müstakil şekilde unvan olarak da kullanıldığı için Avarların beyi için “Avarhan“ kullanılmış olması tabiidir.

Bak/Bek/Beg/Bey: *İbn Havkal*'in *Kitabü'l Mesalik ve'l Memalik* ve *Yâkût el-Hamavî'nin Mu'cem el-büldan* ve *Kazvîni'nin Âsar el- 'ibâd* adlı eserinde Hazarların Etil nehri kenarına yerleşenlerinin hükümdarına “Bak” veya “Bek” olarak hitap edildiği nakledilmiştir.¹¹² Türkmenlerde “beg” (bek), Doğu Türkçesi'nde “big”, Kazaklar'da “bî” veya “bîy” şeklinde kullanılan bu eski Türk unvanı İslamiyet'ten önce ve İslamiyet'ten sonra da kullanımı devam etmiş ve son olarak Osmanlı Türkçesi'nde “bey” şeklini almıştır.¹¹³ Günümüz Türkçesinde eski anlamlarını kaybeden bey kelimesi daha çok saygınlık bildirmek amaçlı kullanılmaktadır.¹¹⁴

Buğrahan: “*Deve aygırı* ” anlamına gelen Buğra unvanının 8. yüzyılın ilk yarısından itibaren Kaşgar'ın batısında Fergana ve çevresindeki Göktürklerin varisleri tarafından kullanıldığı bilinmektedir.¹¹⁵ Bu unvan, aynı zamanda Yağma hükümdarlarının da kullandığı bir unvandır.¹¹⁶

Hakan: Türk, Hazar ve Tübbet (Tibet) hükümdarlarının hepsine birden Hakan denmektedir.¹¹⁷ Fergana, Şaş ve civarında yaşayan Kharlukh'ların (Karluk) hükümdarına da Kağan anlamında “*Hakanlar Hakani*” (Uluğ hakan/ Hakan-ı kebir) denmekteydi.¹¹⁸ Arap müelliflerinin Türk, Moğol ve Çin hükümdarları için kullandıkları hakan (hakan) unvanı “*Kağan*”ın Arapçalaştırılmış şekli olup, İslamiyet'in Türkler ile Moğollar tarafından kabul edilmesinden sonra onlar arasında yaygınlaşmıştır.¹¹⁹

¹¹⁰ Yörükân, 2013, 182; Şeşen, 2001, 41.

¹¹¹ Gardîzî, 2005, 400; Şeşen, 2001, 88.

¹¹² Yörükân, 2013, 357; Şeşen, 2001, 140-151; Mojmal al-tawarik wa'l-qesas, 1318, 421.

¹¹³ Köprülü, O. F.(1992). “Bey”. *İslam Ansiklopedisi*. VI, İstanbul: TDV Yayınları, 11-12.

¹¹⁴ Donuk, A. (1988). *Eski Türk Devletlerinde İdarî- Askerî Unvan ve Terimler*. İstanbul: TDAV Yayınları, 8.

¹¹⁵ Hunkan, Ö. S. (2009). “Satuk Buğra Han”. *İslam Ansiklopedisi*. XXXVI, İstanbul: TDV Yayınları, 181-182.

¹¹⁶ Mojmal al-tawarik wa'l-qesas, 1318, 421; Şeşen, 2001, 35.

¹¹⁷ İbn Hurdazbih, 2008, 30; Yörükân, 2013, 72.

¹¹⁸ Mesudî, 2014, 97; Şeşen, 2001, 44.

¹¹⁹ Taneri, A. (1997). “Han”. *İslam Ansiklopedisi*. XV, İstanbul: TDV Yayınları, 517-518.

Han: Büyük hükümdar anlamına gelmektedir. Kaşgar padişahına Han denilmekteydi.¹²⁰ Ancak daha sonraki dönemlerde bu unvan Hârizmşahlar'ın ordu teşkilatında emir muadili bir rütbe olarak kullanılmıştır. Dede Korkut Hikâyeleri'nde de hükümdardan ziyade, “*Bey*”e mukabil olarak kullanıldığı görülmüştür.¹²¹

İhşid: Bu unvan Fergana meliklerine verilmiştir.¹²² Soğd ve Fergana hükümdarlarının İslam öncesi dönemden beri kullandıkları bu unvan daha sonra İhşidi hükümdarlarına verilmiştir.¹²³

İmlân(İlmâlmış- İl-Almış): *Gerdîzî*, Bulgar hükümdarına İmlân denildiğini nakletmiştir.¹²⁴ Karluklar 'da (Halluhlar) İlmâlmış ve Cebbûye unvanını kullanmışlardır.¹²⁵ Türklerde “İl” kelimesi müstakil olarak pek çok manaya gelmektedir. Bunların en başında “*devlet, siyasi teşekkül*” anlamı vardır. Örneğin kitabelerde “*illedük*” (*devlet sahibi kıldık*), “*İllig*” (*devlet sahibi*) gibi kullanımlar mevcuttur.¹²⁶ “İl” kelimesinin devamına ekleme yapılarak unvan şeklinde kullanımı olduğu göze çarpmaktadır. Bunlardan birisi ve İslam coğrafyacılarının kaynaklarına da yansımış olan “*İl-Almış*” (*İlmalmış*) dır.

İşâ: *İbn Rusteh* ve *Hudûdü'l- Âlem*'de Hazarların melikine “İşâ” adı verildiği belirtilmiştir.¹²⁷ Ancak Hazar melikinin kullandığı “İşâ” unvanı, Göktürklerde kullanılan “Şad” unvanının(-işa, -işad) farklı bir varyantı olması muhtemeldir.¹²⁸

Yula (Jula-Cula): *İbn Rusteh*'in belirttiğine göre Macar ülkesi hükümdarlarından birine verilen addır.¹²⁹ *Gerdîzî*'ye göre ise devlet işlerini yürüten kumandana Yula (Jula) denmekteydi.¹³⁰ Yula'nın daha çok, buyruk görevini yürüttüğü öne sürülmektedir.¹³¹ Bu bağlamda düşünüldüğünde *Yula*'nın, *Gerdîzî*'nin belirttiği haliyle hükümdar unvanından ziyade kumandanlık vazifesini icra eden üst düzey görevli olması muhtemeldir.

Künde: Macar padişahına Künde denmekteydi.¹³² Kaynaklarda Macar hükümdarına bu ismin verilmiş olduğu belirtilmiş olsa da çeşitli kaynaklarda farklı anlamlarda olabileceği

¹²⁰ Şeşen, 2001, 28, 35.

¹²¹ Taneri, 1997, 517.

¹²² İbn Hurdazbih, 2008, 45.

¹²³ Ağırakça, A. (2000). “İhşidler”. **İslam Ansiklopedisi**. XXI, İstanbul: TDV Yayınları, 550-551.

¹²⁴ Gardîzî, 2005, 394; Şeşen, 2001, 84.

¹²⁵ Şeşen, 2001, 73.

¹²⁶ Donuk, 1988, 76; Orkun, 2011, 26, 30, 40.

¹²⁷ Yörükân, 2013, 172; Şeşen, 2001, 36, 70.

¹²⁸ Donuk, 1988, 33.

¹²⁹ Şeşen, 2001, 38, 68.

¹³⁰ Gardîzî, 2005, 395; Şeşen, 2001, 85.

¹³¹ Donuk, 1988, 65.

¹³² Mojmal al-tawarik wa'l-qesas, 1318, 421; Gardîzî, 2005, 395; Yörükân, 2013, 176; Şeşen, 2001, 35, 95.

belirtilmiştir. “Könde” kökünden gelerek “yön vermek” manasında kullanılabileceği gibi “Kün-lü” kökeninden gelerek (*Kün; Halk, halkı olan*) halk sahibi olan kişi manasında da kullanılmış olması muhtemeldir.¹³³

Rutbil: Halaçlar hükümdarına verilen unvandır.¹³⁴ Halaçlar ise kaynaklarda Türk olarak geçmektedir. *Mes’ûdî* Halaçlar’ın (Harluc) Türk kavminden olduklarını, *İstahrî* de çok eski tarihlerden beri Hindistan-Sicistan arasında yaşadıklarını ve şekil, kıyafet, dil bakımından Türk olduklarını söyler. *İbn Hurdâzbih* onları, Orta Asya steplerinde Karluklar’a yakın bir yerde yaşayan bir Türk kabilesi şeklinde tanıtır.¹³⁵

Sû: Kaşgarlı ’ya göre *Zü’l-Karneyn* Semerkant’ı geçip Türk ülkelerine yürüdüğü sırada Türklerin başında bulunan hükümdarın adıydı.¹³⁶ Esasında “sû” ordu manasına gelmekteydi ve ordunun başındaki kişiye de “sû-başı” denilmekteydi. Askeri bir unvan olarak kullandığı görülmüştür.¹³⁷

Tarhan (Tarkan): *İbn Hurdazbih, Hudûdü’l- Âlem ve Makdisî*’ye göre Hazar hükümdarı¹³⁸ ve Semerkant meliki¹³⁹ bu unvanı kullanmıştır. 8.yüzyıldan kalma Ongin yazıtında da geçmekte olan bu unvan (*İşbara Tamgan Tarkan*) Çin yıllıklarında “ta-kan” şeklinde geçmektedir.¹⁴⁰

Terken: İtaat edilen manasında olup Hakanilerden bir vilayete hükümdar olan kişiye verilen unvandır.¹⁴¹ Bu unvan genelde Türk hakanlarına, hakanların eşlerine ve kızlarına verilmektedir.¹⁴²

Tigin (Tegin): Esasında köle manasına gelen bu sözcük zamanla Hâkânîlerin çocuklarına verilen unvan olmuştur¹⁴³ Tegin unvanı, zamanla değişikliğe uğramış ve önüne sıfatlar eklenmiştir. Örneğin “çağrı tegin, yinal tegin, alp tegin, kutluğ tegin, gümüş tegin, tuğ tegin” gibi eklemelerle kullanılmıştır.¹⁴⁴ Bir bölgenin idaresini elinde bulunduran

¹³³ Donuk, 1988, 31-32.

¹³⁴ Şeşen, 2001, 5.

¹³⁵ Konukçu, E. (1997). “Halaç”. *İslam Ansiklopedisi*. XV, İstanbul: TDV Yayınları 228-229.

¹³⁶ Şeşen, 2001, 29.

¹³⁷ Donuk, 1988, 93, 103.

¹³⁸ Minorsky, 2008, 122; İbn Hurdazbih, 2008, 140; Şeşen, 2001, 70, 177.

¹³⁹ İbn Hurdazbih, 2008, 46.

¹⁴⁰ Donuk, 1988, 40; Orkun, 2011, 128.

¹⁴¹ Şeşen, 2008, 27.

¹⁴² Bezer, G. Ö. (2011). “Terken”. *İslam Ansiklopedisi*. XL, İstanbul: TDV Yayınları, 509.

¹⁴³ Şeşen, 2001, 27.

¹⁴⁴ Hunkan, Ö. S.(2011). “Tegin”. *İslam Ansiklopedisi*. XL, İstanbul: TDV Yayınları, 312.

Teginler, unvanın sonuna bölge adını ekleyerek kullanmışlardır: *Tigin-i Barshan* (Barshan hükümdarı), *Tigin-i çiğil* (Çiğil hükümdarı).¹⁴⁵

Tutuk (Tutug): *Hudûdü'l- Âlem*'de Kîmâk hükümdarlarının "*hakan*" unvanını taşıdığı yazılmakla beraber¹⁴⁶ *Gerdizi*'de Kîmâk melikinın "*yabgu*" ve *Mücmelü 't-tevarih*'te "*tutug*" unvanıyla anıldığı görülmektedir.¹⁴⁷ Oğuzlarda ise "*tutuk*" askeri valilere denilmekteydi.¹⁴⁸

Yabgu (Beygû- Cabgû): Asya Hunlarından Büyük Selçuklulara kadar Türk devlet ve topluluklarında görülen idarî bir unvandır.¹⁴⁹ Bu unvana en çok Türk topluluklarından Karluklarda rastlanılmaktadır.¹⁵⁰ Eskiden Karluk (Halluh) melikleri Cabgû ve Beygû (yabgu) olarak nitelendirilirdi.¹⁵¹ *Gerdîzî*, Kimmak hükümdarına *Yabgu* unvanı verildiğini nakletmiştir.¹⁵² Guz (veya Oğuz) padişahına da Beygû¹⁵³ ya da Yabgu denmekteydi.¹⁵⁴

Görüldüğü gibi Türkler çok çeşitli unvanlar kullanmışlardır. Kısacası unvan kullanmak Türklerde çok eski bir adettir. Kullanılan bu unvanlardan bazıları İslamiyet'e geçişle terk edilmiş, bazıları ise değişikliğe uğrayarak günümüze kadar gelmiştir. İslamiyet'e geçişle birlikte Türk hükümdarları "*sultan, gazi* " gibi İslam menşeli unvanlar da kullanmaya başlamışlardır.

2.2. Askeri Teşkilat

Ordu, Türklerde devletin devamlılığının asli dayanağıydı. Türklerin Orta Asya ve diğer bölgelerde devlet kurup hâkimiyetlerini sürdürebilmeleri ancak güçlü bir ordu sistemiyle mümkün olmuştur.¹⁵⁵ Eski Türk devletlerinde özellikle bozkır kültürü çevresinde gelişmiş olan yapı daha çok atlı-göçebe şeklindeydi. Bundan dolayı bozkır Türk devletinde her Türk, savaşa hazır durumda olduğu için askerlik bir meslek olarak değil, hayat tarzı olarak gelişme göstermiştir.¹⁵⁶

¹⁴⁵ Şeşen, 2001, 35.

¹⁴⁶ Minorsky, 2008, 54.

¹⁴⁷ Mojmal al-tawarik wa'l-qesas, 1318, 421; Sümer, F. (2002). "Kimek". **İslam Ansiklopedisi**. XXVI, Ankara: TDV Yayınları, 25-26; Şeşen, 2001, 75.

¹⁴⁸ Koca, 2010, 96.

¹⁴⁹ Salman, H. ve Özgüdenli, O. G. (2013). "Yabgu". **İslam Ansiklopedisi**. XLIII, İstanbul: TDV Yayınları, 170- 171.

¹⁵⁰ Rásonyi, L. (1993). **Tarihte Türklük**. (Üçüncü Baskı), Ankara: TKAE Yayınları, 61; Şeşen, 2001, 73.

¹⁵¹ Minorsky, 2008, 53.

¹⁵² Gardîzî, 2005, 375.

¹⁵³ Mojmal al-tawarik wa'l-qesas, 1318, 421; Minorsky, 2008, 49.

¹⁵⁴ Şeşen, 2001, 35, 63.

¹⁵⁵ Koca, 2010, 99.

¹⁵⁶ Kafesoğlu, 1999, 281.

Türkler, bozkır çevresinde çok erken yaşlarda savaşmayı ve mücadele etmeyi öğrenmekteydi. Ata binmeyi, ok atıp hedef vurmaya erken yaşta öğrenen Türkler, silah kullanma çağına geldiğinde iyi yetişmiş bir asker olarak orduda görev almaktaydı.¹⁵⁷

Türkler, akın ve yağmada oldukça maharetliydi.¹⁵⁸ Türklerin akın ve yağma faaliyetleri kimi zaman o kadar artmaktaydı ki Maveraünnehr halkı Türklere karşı mücadele edemeyerek ittifak yapmak zorunda kalabiliyordu.¹⁵⁹ Özellikle savaşta en zorlu olanları Peçeneklerdi.¹⁶⁰ Maveraünnehr dışında da Türklerin akınları Kostantiniye, Endülüs, İsfenc ve Galiçya hudutlarına kadar ulaşmıştı.¹⁶¹

Türklerin savaşçı ve cesur olmaları Ortaçağda zuhur etmiş birçok devletin ilgisini celp etmiştir. Bundan dolayı Türkler, memluk (*köle*) yahut paralı asker olarak ordularda en çok tercih edilen unsur olmuştur. Ayrıca bu memlukler benzersiz güzellikte, kıymet olarak oldukça pahalı ve vazifeyi icrasında en kabiliyetli savaşçılardı. Öyle ki Horasan’da bir Türk köle beş bin¹⁶² altına satılmaktaydı.¹⁶³ Türkler; kudret, cesaret, cüret ve savaşta atılganlık yönünden diğer milletlerden üstün olduğu için İslamiyet döneminde halifelerin askeri unsurları olmuş ve Türk beyleri de halifelerin kumandanı olarak İslam ordularında görev almıştır.¹⁶⁴

Türklerin elbette savaşçılıkta bu denli gelişmiş olup çeşitli coğrafyalarda hüküm sürmüş olmalarında “*cihan hâkimiyeti*” anlayışı önemli bir yer tutmuştur. *Kaşgarlı Mahmud’un Ebu Bekr b. Ebu’l- Dünya el- Müfid el- Cercerâi*’den naklettiği bir hadise göre: “*Allah, benim Türk adını verdiğim bir ordum var. Onları doğuda iskân ettim. Bir kavme kızarsam, onları o kavme musallat kılarım*” demiştir. İşte bu hadis rivayeti Türklerin bütün insanlara (milletlere) karşı üstünlük anlayışının tezahürüdür.¹⁶⁵ Türkler cihan hâkimiyeti ideolojisini bu yönde geliştirdikleri için İslamiyet’e geçtikten sonra da Allah’ın cihan hâkimiyetini kendilerine teslim ettiğine olan inançlarını devam ettirmiştir.¹⁶⁶

¹⁵⁷ Durmuş, 2016, 205.

¹⁵⁸ Mesudî, 2014, 110.

¹⁵⁹ Şeşen, 2001, 101.

¹⁶⁰ Mesudî, 2014, 165.

¹⁶¹ Mesudî, 2014, 168.

¹⁶² Bu miktar kaynaklarda farklılık göstermektedir. Ancak esas olan net bir rakama ulaşmaktan ziyade Türk memluklerinin ne kadar değerinin olduğunu anlamasıdır. Bkz. Şeşen, 2001, 173.

¹⁶³ Yörükân, 2013, 395; Şeşen, 2001, 173.

¹⁶⁴ Şeşen, 2001, 173, 215.

¹⁶⁵ Şeşen, 2001, 29.

¹⁶⁶ Turan, O. (1978). **Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi (I-II)**. İstanbul: Nakışlar Yayınevi, 36.

2.2.1. Ordunun Temel Unsurları

Türk ordusu, *başkomutan, kumandanlar, askerler* ve askerlerin savaşta kullanmış olduğu *askeri araç ve gereçlerden* (teçhizat) meydana gelmekteydi.¹⁶⁷ Bütün bu unsurlar Türk devletlerinde askeri teşkilatın temelini oluşturmuştur.

2.2.1.1. Ordu komutanı- Başkomutan

Türk ordularının başkomutanı, devlet başkanı olan, *hükümdar* idi. Türk hükümdarları, başkomutan olarak bütün askeri süreçleri planlama, yürütme ve nihayete erdirme aşamalarında en yetkili kişiydi.¹⁶⁸ Muharebe etmek veya etmemek hükümdarın vereceği karara bağlıydı.¹⁶⁹ Hükümdar, ordu komutanı sıfatıyla seferlere katılırdı. Nitekim Bulgar hükümdarının yaklaşık elli bin süvariyle Konstantiniyye topraklarına ve bunun yanında Rum, Endülüs, Galiçya ve Frank(İsfenc) arazilerine kadar akınlar yaptığı bilinmektedir.¹⁷⁰ *İbn Rusteh* de Hazar hükümdarı *İşâ*'nın savaş zamanında orduya kumandanlık ettiğini nakletmiştir.¹⁷¹

Türk hükümdarlarının bir başka Türk devleti ile ittifak halinde, düşmana karşı savaşa katıldığı zamanlar olmuştur. Bu gibi durumlarda istişare yoluna gidilip, hükümdarlardan biri ordusunun sevk ve idaresini bir diğerinin emrine bırakırdı. Nitekim *Mesudî*, 943-944 yılında Türkler ile Bizans İmparatorluğu arasında vuku bulan savaş öncesinde, Peçenek ve Macar hükümdarlarının, aralarında bir durum değerlendirmesi yaptıklarını, neticede Macar hükümdarının, kumandayı Peçenek hükümdarına verdiğini nakleder.¹⁷²

Türk hükümdarları, devletin merkezinde oturan ve sadece emir veren komutanlardan olmamıştır. Onlar, her türlü askeri faaliyetlerin başında bulunmuştur.¹⁷³ Bu sebepten dolayı hükümdarın atı daima sefere çıkacakmış gibi hazır bulundurulurdu. Hükümdar, sadece sarayda oturan kişi olmadığı gibi sefer hazırlıklarına da bizzat kendisi iştirak ederdi. *Hişâm b. Abdülmelik*'in İslam'a davet etmek maksadıyla Oğuzların ülkesine gönderdiği elçi heyeti, hükümdarın yanına vardığında hükümdar, atın eyerini yapmakla meşguldü.¹⁷⁴ Hükümdarın emrinde onlarca kişinin olmasına rağmen askeri faaliyetleri bizzat organize etmesi ve bu

¹⁶⁷ Koca, 2010, 99.

¹⁶⁸ Koca, 2010, 99.

¹⁶⁹ Şeşen, 2001, 38.

¹⁷⁰ Mesudî, 2014, 142.

¹⁷¹ Şeşen, 2001, 36.

¹⁷² Mesudî, 2014, 166-167.

¹⁷³ Koca, 2010, 100.

¹⁷⁴ Şeşen, 2001, 148.

faaliyetlere bizzat kendisinin katılması şüphesiz askerlerin iştiyakını ve motivasyonu artırmaktaydı.

2.2.1.2. Ordunun savaşçı unsurları

Eski Türklerde askerlik meslek olarak gelişme göstermemişti. Türklerde “*ordu-millet*” anlayışı hâkim olduğu için Türkler; şahsını, ailesini ve malını koruyabilmek için asker olarak yetişmek zorundaydı.¹⁷⁵ Türk ordusu savaşçı unsur bakımından tamamen atlı idi. Yaya unsur yok denecek kadar azdı.¹⁷⁶ Hızlı ve atak olmak zorunda olan Türkler, bütün yağma ve akınlarını at üzerinde yani süvari olarak yapardı.

Türk ordusunun ideal asker sayısı 400 bin idi.¹⁷⁷ Ancak bu sayı değişkenlik göstermekteydi. Hazar hükümdarının 10.000 kadar askerle, Macarların 20.000 süvari ile Bulgarların 50.000, Peçenek ve Macarlar eğer birlik olursa 100.000 kadar süvari, Tokuz-guz Hakan’ın ise 30.000 kadar süvari birliğinin olduğu bilinmektedir.¹⁷⁸ Bu birliklerin dışında bağlı devlet veya boylardan destek deldiği zamanlar da olurdu.

Eski Türklerde askerliğin meslek olarak değil bir hayat tarzı olarak geliştiğinden dolayı Türk ordusunda “*ücretli asker*” mefhumu pek gelişmemiştir. Ancak Ortaçağ’da diğer milletler, Roma, Bizans, Abbasi halifeliği gibi devletler, ücretli asker olarak Türklerden faydalanmış, Türkler de zaman zaman bu devletlerde ücretli asker olarak görev almıştır.

Hazar hakanlığında ücretli askerlerden faydalandığı *İbn Rusteh*’de geçmektedir. Hazarların yaklaşık 12.000 kişiden oluşan maaşlı askerleri vardı. Bu sayı hiç eksilmezdi. Savaş zamanında ise bunlara ilaveten asker toplanırdı.¹⁷⁹ Hazarların daha çok ticaretle ilgileniyor olmalarının bu durumu ortaya çıkarmış olması pek muhtemeldir.¹⁸⁰ Zira Türk orduları daimi idi ve hükümdar daima ordusuyla sefere çıkar, yağma ve akın faaliyetlerinde bulunurdu.¹⁸¹

¹⁷⁵ Koca, 2010, 102.

¹⁷⁶ Koca, 2010, 102.

¹⁷⁷ Koca, 2010, 105.

¹⁷⁸ Şeşen, 2001, 36, 38, 48, 58, 81.

¹⁷⁹ Yörükkan, 2013, 358; Şeşen, 2001, 158.

¹⁸⁰ Kafesoğlu, 1999, 281; Şeşen, 2001, 36.

¹⁸¹ Şeşen, 2001, 36.

2.2.1.3. Kullanılan savaş araç ve gereçleri

Ortaçağda en önemli savaş unsuru elbette “at” idi. At, Türklerde ayrı bir öneme sahipti. Öyle ki hükümdarın atına dahi saygı gösterilirdi.¹⁸² Hükümdarlar sahip oldukları atların sayısı ölçüsünde diğer hükümdarlar ile kıyaslanırdı. *Mesudî*, Çin hükümdarı ile Tokuz-guz hükümdarı arasında böyle bir kıyas yapmış ve Türk hükümdarının, atların hükümdarı olarak bilindiğini ve onun atlarından daha fazla atı olan başkasının da olmadığını nakletmiştir.¹⁸³

Savaşta Türklerin en mahir olduğu bir diğer önemli savaş unsuru ise “ok ve yay” idi. *Yâkût el- Hamavî*’nin nakline göre Kimak Türklerinde çocuklar bulûğa erinceye kadar terbiye edilir, büyütülürdü. Daha sonra eline ok ve yay verilerek “başının çaresine bak!” denilirdi.¹⁸⁴ Görüldüğü üzere Türk çocukları çok erken yaşlarda askeri disiplinle yetiştirilerek ileride iyi ve güçlü bir asker olmak zorunda oldukları daha küçük yaşta verilen disiplinle sağlanmaktaydı. Türklerin bozkır coğrafyasında hayatta kalabilmelerinin tek şartı okçuluk ve savaşçılıktaki hünerlerine bağlıydı.

Ok, çeşitli malzemelerden yapılabilmekteydi. *Ya’kubî*, Horasan bölgesinden bahsederken, o bölgede demirin az olmasından dolayı okların kemikten yapıldığına tesadüf etmiştir.¹⁸⁵ Bunun yanı sıra Türkler, ok yapımında kemik ile birlikte demir ve bakırdan da faydalanmışlardır.¹⁸⁶ Ok ile birlikte kullanılan bir diğer savaş aracı da “yay” idi. Türkler, oku hedefe fırlatabilmek için yay kullanmıştır. Yay yapımında kullanılacak ağacın sert ve sağlam yapıda olması gerekliydi.¹⁸⁷

Türkler, yukarıda zikredilenlerin dışında savaşlarda yakın temaslarda kullanılan *kılıç*, *mızrak*, *kalkan*, *zırh* ve *hançer*¹⁸⁸ gibi araçlardan da faydalanmışlardır. *İbn Rusteh*, Bulgarlardan bahsederken onların seferlere atlar, zırhlar ve keskin silahlarla, tam donanımlı çıktığını nakletmiştir¹⁸⁹.

Türklerde askeri teçhizat, her daim bol miktardaydı. *Hudûdü’l- Âlem*’de Tokuz-guzlar’ın bol miktarda askeri teçhizata sahip olduğu nakledilmiştir.¹⁹⁰ Türklerin askeri

¹⁸² Gardîzî, 2005, 385; Şeşen, 2001, 80.

¹⁸³ Mesudî, 2014, 128.

¹⁸⁴ Şeşen, 2001, 136.

¹⁸⁵ Ya’kubî, 2002, 75.

¹⁸⁶ Şeşen, 2001, 204; Koca, 2010, 106, 107.

¹⁸⁷ Koca, 2010, 107.

¹⁸⁸ Gardîzî, 2005, 386; Koca, 2010, 108; Şeşen, 2001, 81, 91.

¹⁸⁹ Şeşen, 2001, 37; Yörükkan, 2013, 173.

¹⁹⁰ Minorsky, 2008, 48.

teçhizatının bolluğu savaşçılıktaki hünelerine işaret etmektedir. Çünkü silah ve teçhizat bolluğu onların sıklıkla akın ve yağma faaliyetlerinde bulunabilmesine olanak sağlamaktaydı.

2.2.3. Savunma Stratejisi ve Ordu Nizamı

Savaşta askeri güç ne kadar önemli olsa da savunma sistemi güçlü olmadığı takdirde düşmanın ani baskınıyla telafisi olmayan kayıplar verilebilmekteydi. Savunma sadece savaş anında değil, barış zamanında da özellikle hükümdarın bulunduğu ordugâhın (başkent) korunması açısından oldukça önemliydi.

İbn Rusteh'in belirttiğine göre Hazarlar, komşularının ani saldırı ve baskınından korunmak için ülke etrafına *hendek* kazmıştı.¹⁹¹ Savunma amaçlı hendek kazma sadece Türklere has bir durum değildir. Ortaçağda birçok devletin, şehirlerini Türk akınlarından koruyabilmek için *sur*, *kale* veya *hendek* yaptığı bilinmektedir.¹⁹² Bazen bu hendek kazma veya sur yapma işi bir şehrin veya kalenin etrafını tamamen kapsamaktaydı. İdrîsî ve *Makdisî*'de nakledildiğine göre savunma amacıyla açılan bu hendekler su ile doldurulurdu. Hendekler, bir göl gibi kalenin etrafını çevrelemekteydi. Bazen içi su dolu vaziyette olan bu hendeklerde balık yetiştirilip bu sayede şehir halkı için gıda temini sağlanmaktaydı.¹⁹³ Kale, sur ve hendek yapımı ortaçağ da savuma amaçlı kullanılan en yaygın savuma sistemi olmuştur.

Hazarlar, kış zamanı nehirde gelebilecek akınlara karşı koyabilmek adına nehrin etrafındaki askeri birlikleri savunmayı tahkim etmek maksadıyla arttırmak durumunda kalırdı. Akın faaliyetlerinde dahi Türklerin kullandığı savunma stratejileri bulunmaktaydı. Akın faaliyetlerinde bulunacakları zaman doğal koşulları da göz önünde bulundurmaları zorundaydılar. Örneğin Oğuz Türkleri, Ural nehri üzerinden Hazar ülkesine akın düzenleyeceği dönemlerde, nehrin donmuş olması ve buz kütlelerinin kalın olmasına özen gösterirlerdi.¹⁹⁴

Gerdîzî, hükümdarın sefer hazırlığıyla ilgili oldukça kıymetli bilgiler nakletmiştir. Hükümdar sefere çıkarken ordunun bir kısmını arkada yani kışlada (ordugâhta) ailesini, malını, kadın ve çocukları korumaları için bırakırdı. Sefer sırasında hükümdarın önünde

¹⁹¹ Şeşen, 2001, 38.

¹⁹² Mesudî, 2014, 143.

¹⁹³ Şeşen, 2001, 107, 179.

¹⁹⁴ Şeşen, 2001, 49.

“öncü birlikler” bulunurdu. Bu birlikler hükümdar giderken mumdan yapılmış meşaleleri onun önünde taşır ve böylelikle hükümdar, ordunun başında aydınlıkta yol alırdı.¹⁹⁵ Hükümdar ile sefere çıkan askerlerin her birinin elinde bir buçuk metre uzunluğunda iki adet demir mızrak gibi bir kazık bulunurdu. Hükümdar bir yerde konaklayınca askerler de onun etrafında konaklardı. Herkes yanında getirdiği mızrağı yere saplar ve üzerine siperini asardı. Böylelikle hükümdarın etrafı, demir kazıktan surlarla çevrilmiş olurdu. Düşman baskın yapmaya kalkışınca bu demir mızraklarla karşılaşır ve doğrudan hükümdara ulaşamazdı.¹⁹⁶ Bu şekilde hem hükümdarın güvenliği sağlanmış oluyordu hem de baskın anında askerlerin savunmasız yakalanması engellenmiş oluyordu.

Savaşta ordu nizamının sağlanması savunma kadar mühimdi. Türkler savaş meydanında gelişigüzel çarpışan topluluk değildi. Savaş düzeni belirli plan, araştırma ve istişareler sonucunda oluşturulur ve bu plana bütün askerler eksiksiz olarak uymak zorunda kalırdı.

Türk ordusu, “merkez, sağ ve sol” olmak üzere üç temel kısımdan oluşmaktaydı. Mesudî, *Murûc ez-Zeheb* adlı eserinde Peçenek ve Macarların Bizans ile yaptığı savaşa dair verdiği anekdotlarda Türk ordusunun savaş düzeni en güzel şekilde tasvir edilmiştir:

“(…) Türk hükümdarları aralarında bir durum değerlendirmesi yaptı ve kumandanlığı Peçenek hükümdarına devrettiler. Bu hükümdar sabahleyin sağ kanada birçok birlik yerleştirdi. Her birlik 1000 süvariden oluşuyordu. Sol kanada da birlikler yerleştirildi. Taraflar savaş düzeni alınca, Türk ordusunun sağ kanadındaki birlikler ileri atılarak Rum(Bizans) ordusunun merkez kanadını ok yağmuruna tuttular ve sol kanadın bulunduğu yere çekildiler. Bu defa sol kanat birlikleri öne çıkıp Rum ordusunun merkezini ok yağmuruna tuttuktan sonra, sağ kanat birliklerinin çıkış noktasına çekildiler. Bu birlikler döne döne aynı hareketi tekrarlayıp, düşmanı sürekli ok yağmuruna tutuyorlardı. Bu arada Türk ordusunun merkez, sağ ve sol kanatları yerlerinde sabit duruyordu. Birlikler biner kişilik gruplar halinde hareket ediyorlardı. Yani Türk ordusunun sağ cenahından fırlayan birlikler düşmanın sol cenahını ok yağmuruna tuttuktan sonra merkeze dönüyor, sol cenahtan çıkan birlikler de düşmanın sağ kanadı okladıktan sonra sol kanadın yerine geçiyor; düşmanı ok yağmuruna tutup tekrar merkeze çekiliyordu.”¹⁹⁷

Sonunda bu ok yağmurundan dolayı dağınık vaziyette görünen Türk ordusuna karşı harekete geçen Bizans ordusu, dağınık vaziyette gördüğü, Türk okçu birliklerinin geri çekilmesiyle arkalarındaki muntazam birlikler harekete geçerek Bizans ordusunu ok yağmuruna tutmuşlardır. Türkler, bu son hamle ile merkez, sağ ve sol kanat ile harekete

¹⁹⁵ Gardîzî, 2005, 392; Şeşen, 2001, 83.

¹⁹⁶ Şeşen, 2001, 94.

¹⁹⁷ Mesudî, 2014, 167-168.

geçerek Bizans ordusunu mağlup etmiştir.¹⁹⁸ Türkler, savaşta galibiyeti ele geçirdikten sonra son aşamaya yani ganimet safhasına geçmekteydiler.

2.2.4. Doyumluk (Ganimet) ve Esirlere Muamele

Savaşta ele geçirilen her türlü ayni ve nakdi mallara “*ganimet*” ismi verilmektedir.¹⁹⁹ Ganimet Arapça kökenli olduğu için İslam coğrafyacılarında her ne kadar ganimet olarak geçmiş olsa da eski Türkçe’ de ganimet yerine “*doyumluk- toyumluk*” kullanılmaktaydı.²⁰⁰ Türkler savaşarak kazandığı yerlerde yağma yapma hakkına sahip olduklarına inanırdı. Bundan dolayı yağma amaçlı faaliyetlerde buldukları bilinmektedir. Türk hükümdarları doyumluk aldığı zaman, bunları karargâhta toplardı. *Gerdîzî*, Hazar hükümdarının ganimetten kendi payını alıp kalan payı askerler arasında paylaştırıldığı nakletmiştir.²⁰¹ Türkler, İslamiyet’e geçtikten sonra ganimet dağılımında değişiklikler olmuş, yeni İslami usuller uygulanmaya başlanmıştır.

Türkler, doyumluk dışında savaşlarda pek çok esir ele geçirmektedir. Onlar, esirlere iyi muamele etmekte, onların onurunu zedeleyici işlerden kaçınmaktaydılar. *Makdisî*’nin belirttiğine göre Türkler, savaşta esir düşenleri ve yaralıları öldürmeyerek, onları tedavi ettikten sonra evlerine, ailelerine dönmeleri hususunda yardımcı olmaktadır.²⁰²

2.3. Adli Teşkilat

Türklerin İslamiyet öncesi dönemlerdeki adli teşkilatı bilhassa töre ve cezai hükümleri ile eski Türk yargı usul ve şekilleri hakkında bilgiler oldukça kısıtlıdır.²⁰³ Ancak bu durum, Türklerde adalet sisteminin gelişmediği veya adaletsiz bir yapının olduğu manasına gelmemektedir. Türklerin “*töre*” adını verdiği hukuk kuralları vardı. Bu kurallar yazılı olmadığı için günümüze senet veya yazı halinde bir kanunname şeklinde ulaşmamıştır. Ancak Türklerden yerleşik hayata geçen Uygurlar bu kapsam dışında tutulabilir. Yerleşik hayata geçen ve hayvancılık dışında ziraat ve ticaretle uğraşan Uygur Türklerinde fertlerin birbirleriyle, toplumla ve devletle olan ilişkilerini gösteren birçok belge günümüze ulaşmıştır. Üstelik bu belgeler, tarafların hak ve hukukunu en iyi şekilde koruyabilecek anlayışla yazılmıştır.²⁰⁴ Uygurlarda bu şekilde hukuka dair belgelerin mevcudiyeti, gelişmiş

¹⁹⁸ Şeşen, 2001, 54-55.

¹⁹⁹ Erkal, M. (1996). “Ganimet”. *İslam Ansiklopedisi*. XIII, İstanbul: TDV Yayınları, 351-354.

²⁰⁰ *Osmanlıca dan Türkçeye Söz Karşılıkları Tarama Dergisi*. (1934). İstanbul: Devlet Matbası, 485.

²⁰¹ Gardîzî, 2005, 392; Yörükân, 2013, 173; Şeşen, 2001, 83.

²⁰² Şeşen, 2001, 197.

²⁰³ Kafesoğlu, 1999, 292.

²⁰⁴ Koca, 2010, 98-99.

bir “*hukuk*” birikiminin göstergesidir. Uygurlara kadar yazılı bir kanunname ulaşmamasının temel sebebinin ise yerleşik hayata geçilmemiş olması ile açıklanabilir.

Türk devletlerinin en hassas olduğu hususlardan birisi adaletti. Çünkü onlardaki “*iktidarın Tanrı tarafından kendilerine verilmiş olması*” inancı hükümdarların adaletli olmasındaki temel itici güçtü. Türk hükümdarları kendilerine verilmiş olan bu yetkiyi tanrı adına kullanmaktaydı ve adil olmadığı takdirde iktidarın tanrı tarafından geri alınacağı inancı hâkimdi. Bundan örtüdür ki devletin başındaki her Türk hükümdarı, öncelikli olarak atalarından kalan töreyi düzenlemek ve yürürlüğe koymakla icraata başlıyordu. Çünkü eski Türklerde, töreyi devletin temeli sayan bir hukuk anlayışı hâkimdi.²⁰⁵ Bundan dolayıdır ki adaletin temin edildiği Türk ülkeleri huzur ve mutluluğun ülkesi olarak kaynaklara yansımıştır.²⁰⁶

Türklerde yargının başında hükümdar bulunmaktaydı. Ancak yargı süreçlerine doğrudan müdahil olmazdı. *İstahrî* ve *İbn Rusteh*, Hazarlara dair bilgiler naklederken onlarda yedi ayrı yargıç (kadı) bulunduğunu belirtmiştir. Yahudi, Hristiyan ve Müslümanlar için ikişer, diğer din mensupları (putperestler) için de bir kadı bulunmaktaydı. Putperestlerin kadısı, bilmediği mühim meseleyle karşılaşınca Müslümanların kadısına müracaat ederdi. İnsanlar arasında muhakeme edilecek bir durum olduğunda halk bu yargıçlara başvururdu.²⁰⁷ Ancak bu yargıçların davaları çözüme kavuşturamadığı durumlarda, elçi vasıtasıyla hükümdara başvurulurdu. Mahkeme günü geldiğinde yargıçlar bu elçiler vasıtasıyla müracaatları hükümdara bildirirlerdi. Bu elçi, ihtiyaç sahiplerinin istekleri ve dava süreciyle ilgili hükümdarın hükümlerini yargıçlara iletirdi. Yargıçlar da hükümdarın emrini yerine getirirdi.²⁰⁸ Bu süreçle ilgili *İbn Havkal*'in naklettiği şu hikâye yargılama sürecindeki hükümdarın rolünü açıkça ortaya koymaktadır:

“Hazarlardan bir adamın kölesi var idi. Onu evlatlık edinmişti. Ancak bu adam daima seferle meşgul olup gurbette bulunurdu. Adam bu satın alınan köleyi bulunduğu her meclis ortamında daima “oğlum” diye tanıtırdı. Kendi oğlunun yokluğunda köle, baba ölünceye kadar ona hizmet etti. Babanın gerçek oğlu babasının ölümünden haberdar olmadığı için köleye mektup yazarak babasının göndermekte olduğu malları göndermesini istedi. Fakat köle malları göndermeyince çocuk köleye “oraya geleceğim ve elindeki tüm malları alacağım. Hepsi benim malımdır” dedi. Bu vesileyle çocuk memleketine döndü. Durum mahkemeye intikal etti. Ancak çocuk bir türlü gerçek oğul olduğunu ispatlayamadı. Dava bir yıl sürdü. Mesele hükümdarın re ‘yine

²⁰⁵ Koca, 2010, 97.

²⁰⁶ Minorsky, 2008, 46.

²⁰⁷ Şeşen, 2001, 46, 158; Koca, 2010, 98.

²⁰⁸ Şeşen, 2001, 158.

arz edildi. Hükümdar meseleyi halletmek için bir meclis kurdu. Ahali de bu mecliste hazır bulundu. Hükümdar en baştan süre gelen dava sürecini tekrar ettirdi. Fakat bunlardan birinin lehine diğerinin aleyhine hükmedecek yol bulamadı. Hükümdar, çocuklara dönerek babalarının mezarının yerini bilip bilmediklerini sordu. Daha sonra giderek mezardan babalarının çürümüş kemiklerinden birinin getirilmesini emretti. Sonra hükümdar, her iki çocuktan da kan alınmasını istedi. Köleden aldığı kanı kemiğin üzerine damlattı. Kan kemik üzerinde durmadı, sağa sola aktı. Sonra diğer çocuğun kanını kemik üzerine damlattı. Kan kemik üzerinde durdu ve kemik o kanı içti. Hükümdar, çocuk lehine karar vererek ölen babadan kalan malları köle ile birlikte ona verdi.”²⁰⁹

Türklerde, suç olan her durum için ceza da mevcuttu. Ancak belli başlı suçlara verilen cezalar bütün Türk devletlerinde aynı değildi. Bir suç için verilen ceza bir diğer Türk topluluğunda daha ağır yahut daha hafif olabilmekteydi. Örneğin kim olduklarına bakılmaksızın, Bulgarlarda zina yapanların kolları ve bacakları, zemine çakılmış olan dört kazığa bağlanır ve balta ile baştan ayağa ikiye bölünürdü. Kadın için de aynı ceza verilirdi. Bundan sonra zina eden kadın ve erkeğin parçalarından her biri, bir ağacın dalına asılırdı. Hırsızlık yapanlar da zina yapanlarla aynı cezaya çarptırılırdı.²¹⁰ *Gerdîzi*'nin naklettiğine göre de Tokuz-guz ülkesinde bir kişi hırsızlık töhmetiyle yakalanırsa önce ayakları, sonra da kolları boynuna bağlanırdı. Her uyluğuna 200 adet sopa atılırdı. 100 sopa da sırtına vurulurdu. Cezası bununla kalmaz, pazar yerinde dolaştırılmak suretiyle teşhir edilirdi. Sonrasında ise iki eli ve kulakları kesilir, gözleri çıkarılırdı. Zina yapanlar ise iki türde yargılanırdı. Bakire birisiyle zina yapılmışsa ona 300 sopa vurulur, ondan bir kısarak, bir gümüş kadeh, 50 deve ceza olarak alınırdı. Eğer zina yapan kişi evli ise her ikisi de hükümdarın kapısına getirilirdi. Hükümdarın emri ile her ikisine 300 er sopa vurulurdu. Zina yapan adama, yeni ve keçeden döşeli bir çadır yaptırılıp kadının kocasına verdirilirdi. Sonra zina yapan kadın zina yaptığı adamla evlendirilirdi. Eğer zina yapan adamın imkânı varsa, zina yaptığı kadının kocasına bir kadın bulup mihrini de vermesini şart koşarlardı. Zina yapan adam fakirse 300 sopa atılıp serbest bırakılırdı.²¹¹ Burada *Gerdîzi*'den nakledilen bilgilere benzer bilgilerin *İbn Fadlan*'ın seyahatnamesinde de geçiyor olması Türkler 'de yargılama, suç ve ceza kavramlarının varlığından söz edilebileceği sonucu çıkarılabilir. Üstelik yapılan yargılama sürecinden sonra verilen cezalar tek taraflı olmayarak kadın erkek ayrımı gözetilmemesi oldukça mühim bir meseledir. Örneğin, zina suçu işleyen kadın ve erkek aynı ölçüde cezalandırılabilmekteydi. Cinsiyete dayalı yargılama veya cinsiyet ayrımcılığını temel alan bir hukuk sisteminin olmadığı görülmektedir.

²⁰⁹ Yörükkan, 2013, 358-359.

²¹⁰ Şeşen, R. (2010). *İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 31.

²¹¹ Gardîzi, 2005, 385; Şeşen, 2001, 80.

Mücmel el-tâvârih'te Türklerin uyguladığı cezalara dair ilginç nakiller mevcuttur. Örneğin, Bulgarlarda adam öldürmenin cezası da oldukça ağırdı. Bir adam kasten bir diğerini öldürürse kısas olarak onun da öldürülmesi şarttı. Eğer yanlışlıkla birisinin ölümüne sebebiyet verirse, kayın ağacından bir sandık yapıp kişi içine koyulurdu. Üzerini çivilerle kapatırlardı. Yanına üç somun, bir testi su koyarlardı. Darağacı gibi üç direk dikerlerdi. Bunların arasına adamı sandıkla asarlar ve “*onu yer ile gök arasında bırakıyoruz. Belki Allah ona acır*” derlerdi. Zaman çürütünceye, rüzgâr götürünceye kadar adam orda asılı kalır ve ölüme terk edilirdi.²¹² Hazarlarda ise adam öldürmenin cezası, Bulgarlara nazaran, daha hafifti. Eğer bir adam birisini öldürürse onu ezecek derecede fidye ödetilirdi. Onu bir ay kadar da zindana atarlardı. Daha sonra 300 de sopa vurulur ve serbest bırakılırdı. Eğer adam fakirse, sopa ile yetinip serbest bırakılırdı.²¹³ Bütün bu farklı uygulamaların tekdüze olmamasının temel sebebi Türklerin belli bir yazılı kanunlarının olmamasından ileri gelmektedir. Bunun yanı sıra farklı dönemlerde farklı coğrafyalarda çeşitli kavimler üzerinde hâkimiyet kurmuş olmaları da göz önünde bulundurulduğunda farklı kültürlerle etkileşim kurmaları ceza sisteminde bu gibi farklılıkların oluşmasında etkili olmuştur.

²¹² Şeşen, 2010, 31, 32.

²¹³ Gardîzî, 2005, 386; Şeşen, 2001, 80.

3. SOSYAL HAYAT

3.1. Sosyal Yapı

Eski Türklerde sosyal hayat iki farklı şekilde gelişme göstermiştir. Bunlardan birincisi atlı bozkır kültürü çevresinde gelişen “*göçebe hayat*” idi. Bunlar, daima hareket halinde olan ve hayvanları için buldukları verimli otlak arazide konaklayan topluluklardı. İkincisi ise yerleşik kültür çevresinde gelişen “*şehir kültürü ve şehir hayatı*” idi. Türklerin bir kısmı dağlarda ve bozkırlarda keçe çadırlarda yaşarken diğer bir kısmının da şehir ve kaleleri vardı. Bunlar şehir ve köylerde yerleşik hayat sürerlerdi.²¹⁴ Ancak yerleşik hayat süren Türk kavimlerinin büyük bir bölümü, kışları belirli bir şehirde geçirirdi. Yaz mevsimlerini ise kırlarda, yaylalarda, otlakların bol olduğu yerlerde geçirmekteydiler. Bunların arazileri yaz kış belli olduğu için sadece mevsimsel olarak göç etmekteydiler. Bu nedenle bu grup Türklere yerleşik-yarı göçebe manasında “*konar-göçer Türkler*” denilmektedir.²¹⁵

Bu iki temel farklılık diğer sosyal kültür faktörlerini doğrudan veya dolaylı olarak etkilemiştir. Örneğin atlı-göçebe kültür çevresinde temel gıdalar hayvansal temelli olduğu gibi yerleşik kültür çevresinde, hayvansal ürünlerin yanında ziraata dayalı bitkisel gıdalar da tüketildiği görülmüştür.

3.1.1. Atlı Göçebe ve Konar-Göçer Hayat Tarzı ve Kültürü

At üzerinde sürekli yer değiştirmek şeklinde hayat süren Türkler, aynı zamanda bu çevrede “*atlı-göçebe Türk kültürü*”nü de oluşturmuşlardır. Çünkü göçebe hayat denilince akla ilkel hayat tarzı gelmektedir. Hâlbuki Türklerdeki atlı-göçebelik ile ilkel göçebelik arasında çok büyük farklar vardır. İlkel göçebelik; avcılık ve toplayıcılığa dayalı tamamen tüketim odaklı iken bozkır çevresinde gelişmiş atlı göçebe Türk kültüründe, hayvancılığa dayalı ve üreten bir ekonomik sistem oluşturulmuştur. Türkler, besledikleri hayvanlardan hem kendi ihtiyacını sağlamakta hem de bu hayvanlardan elde ettiği et ve diğer süt ürünlerini satarak ekonomik ihtiyaçlarını gidermekteydi.²¹⁶ Özellikle geçimini hayvancılık üzerinden sağlayan kavimlerin bozkır coğrafyasında plansız dolaşması tahayyül dahi edilemez. Çünkü hayvanlar için en ideal yerlerin seçilmesi son derece önemliydi. Zira gelişigüzel seçilen herhangi bir yer, bozkır ikliminde mevsimlerin geçirilmesini için münasip olmayabilirdi. İlkbahar ve sonbaharda yeterli yağış olduğu için bu mevsimler rahat geçebilirdi. Ancak kış

²¹⁴ Şeşen, 2001, 87; Mesudî, 2014, 165.

²¹⁵ Durmuş, 2016,81-83.

²¹⁶ Koca, 2010, 14.

ve yaz aylarında hem soğuk hava hem de kuraklık görüldüğü için hayvanların telef olma riski vardı ve hayvanlar için en uygun yerin seçilmesi önem arz etmekteydi.²¹⁷ Yeni otlaklar bulma arzusuyla sürekli hareket halinde olan Türkler, aynı zamanda birbirleri ile de mücadele halindeydiler. Onlar, buldukları otlak arazi için anlaşmazlık haline düşebilmekte hatta bu sebepten dolayı birbirleriyle savaşmaktaydılar. Mücadeleyi kaybeden taraf göç etmek durumunda kalmaktaydı.²¹⁸ Orta Asya bozkırlarındaki bu mücadele ve göç etme hali, Türklerin çok geniş coğrafyalara yayılmasına sebep olmuştur. Bu mücadele ve yer değiştirme hali aynı zamanda Türk toplumuna canlılık ve dinamizm katmıştır. Çünkü sürekli nehir kenarı, otlak arazi, güzel iklim ve meraları bulma arzusu Türkler 'in sabit bir yerde kalmalarına engel olmuştur.²¹⁹ *İdrîsî*, Türklerin sayılamayacak kadar çok kalabalık kavim olduğunu ve onların büyük bir kısmının göçebe, sürekli hareket halinde olan, bir yerden başka bir yere göçen, bir yerde devamlı kalamayan topluluklar olduğundan bahsetmiştir.²²⁰ *Hudûdü'l-Âlem'de* ise Kırgızların nehirler boyunca, otlak ve müsait iklimlerdeki çayırlarda dolaştığı ve etrafındaki kavimlerle bu sebepten dolayı sürekli çatışma halinde olduğu nakledilmiştir.²²¹

Türklerin göç etmelerindeki sebep elbette sadece verimli otlak arazileri bulmak arzusu değildi. Aralarında mücadele ve savaş halinin olmasından dolayı kaybeden taraf bir diğerinin boyunduruğu altına girmek yerine başka topraklara giderek kendi hâkimiyetlerini kurmaktaydı. Bu vesileyle kendilerine yeni hâkimiyet sahası oluşturmanın dışında, gittikleri yerlerde yağma ve akın faaliyetleri yürütüyorlardı. Aynı zamanda bu göç hareketliliği, Türklerin hem akraba topluluklarla hem de yabancı kavimlerle kültürel olarak etkileşimde bulunmasına olanak sağlıyordu. Nitekim Bulgarlar, Oğuz, Karluk ve Kimaklar ile savaşması sonucu göç etmiş ve doğudan Balkanlara gelip yerleşmişlerdir. Bu vesileyle Bulgarlar Balkanlara yerleşerek burada, Konstantiniyye ve Roma güzergâhını tutup, akın ve yağma faaliyetlerinde bulunmuşlardır.²²²

Türklerin göç sebeplerinden bir diğeri ise, birbirleriyle yapmış oldukları mücadeleler dışında, kendi içlerinde yaşanan hanedan üyeleri arasındaki taht ve iktidar mücadelesiydi. İktidarı kaybeden taraflar başka bölgelere göç ederek yeni teşkilat kurmaktaydı. Nitekim

²¹⁷ Rásonyi, 1993, 48-49.

²¹⁸ Şeşen, 2001, 92.

²¹⁹ Minorsky, 2008, 51.

²²⁰ Şeşen, 2001, 100-101.

²²¹ Minorsky, 2008, 51; Şeşen, 2001, 64.

²²² Yörükkan, 2013, 357; Şeşen, 2001, 57.

Tatarlarda yaşanan taht kavgası ile ilgili *Gerdîzî*, *Zeyn el-ahbar* adlı eserinde Tatarların büyüğü(hükümdarı) öldükten sonra iki kardeş arasında taht mücadelesi yaşandığını belirtmiştir. Bu mücadele sonucunda Şed (Şâd) adındaki küçük oğulun abisini öldürmek istemesi ancak muvaffak olamaması üzerine, eşini de yanına alarak, başka bölgelere kaçtığını nakletmiştir. Şâd, abisinden kaçtıktan sonra büyük bir su kütesinin, pek çok ağacın ve bolca avın bulunduğu bir yere varmıştır. Orada çadır kurup yerleşmiştir. Daha sonra Tatarlardan yedi kişi de kendilerine katılmıştır. Devamında Şâd'ın abisinin ülkesi düşman işgali sonucunda harap olmuş, yıkılmıştır. Şâd ise beraberindeki yedi kişi ile yeni bir teşkilat kurmuş, sayıları artınca etrafa dağılmışlar ve bu yedi kişinin adını taşıyan kabileler oluşturmuşlar.²²³ Türkler, gitmiş olduğu her yerde kendi devletini, kabilesini kurmuştur. Bundan dolayı *Fahreddîn Mubârek-şâh el-Mervezî*, Türkler için “onların birçok kabilesi vardır. Bunların çoğu sahralarda, çadırlarda otururlar. Sürü sahibi oldukları için belli bir yerde oturmazlar. Bir kimse onların kabilelerinin tamamını bilmek isterse bu isteğine asla nail olamaz”²²⁴ demiştir.

Türklerden göçebe hayat sürenlerin genellikle köy ve şehirleri bulunmamaktaydı. Bunlar koruluklarda (ormanlık arazilerde) ve ağaçlık yerlerde, suların bol olduğu bölgelerde yaşamaktaydı.²²⁵ Bunların gelir kaynakları ekseriyetle hayvancılık ve avcılığa dayalı olup, çadırlarda hayat sürerlerdi.²²⁶

Göçebe olanlar dışında yarı göçebe hayat süren Türkler de vardı. Bunları diğer göçebelere ayıran temel özellik, devamlı konakladıkları bir yerlerinin olmasıdır. Yani at sırtında devamlı yer değiştiren topluluklara nazaran mevsimsel göçer yapmaktaydılar. Bu göçer kışın geçirildiği yer olan “kışlak” ve yazların geçirildiği yer olan “yaylak” arasında düzenli gidip gelme şeklinde geçmekteydi.²²⁷ Göç alanları, yani yaylalar rastgele seçilen yerler değildi. Her boyun belirli bir yaylası ve otlağı vardı.²²⁸ Yaylak olarak seçilen yerler genellikle suyun bol olduğu, göl veya akarsu kenarları, açık, düz ve haşerenin az olduğu sahalara tercih edilirdi.²²⁹ Nitekim Macarlar, yazları Tuna nehrinin kolları çevresine yayılıp kış geldiğinde tekrar nehrin kenarında konaklamak için toplandıkları *Gerdîzî* tarafından

²²³ Şeşen, 2001, 73-74.

²²⁴ Şeşen, 2001, 154.

²²⁵ Minorsky, 2008, 54, 55; Şeşen, 2010, 93.

²²⁶ Minorsky, 2008, 51.

²²⁷ Koca, 2010, 29.

²²⁸ Koca, 2010, 29.

²²⁹ Radloff, W. (1976). **Sibirya'dan Seçmeler**. (Çev. Ahmet Temir). İstanbul: Kültür Bakanlığı Milli Eğitim Basımevi, 192-193; Durmuş, 2016, 76.

nakledilmiştir.²³⁰ Hükümdarın ve ahalinin kışı geçirdiği yerler yaz mevsimine göre daha mühimdi. Çünkü kışlak için seçilen yer, hayvanları mevsimin sertliğinden korumalıydı. Bu sahalar daha çok ormanlık veya derin bir vadi olmalıydı. Aynı zamanda kış için seçilen yerlerde bol su ve odun bulunmalı, otlaklar da mümkün oldukça az kar tutmalıydı.²³¹ Konar-göçer kültür çevresinde yaşayan Türk topluluklarında kışlaklar şahsın mülkü sayıldığı halde, yaylalar soyun müşterek malı sayılmıştır.²³²

3.1.2. Çadır ve Şehir Yapısı

Türklerin kendilerine kışlak olarak seçtikleri yerlerde genellikle köy veya şehir şeklinde ev, çarşı ve hamam gibi yerleşik unsurlar görülürken; yaylak olarak seçilen yerlerde keçeden yapılmış “çadır” şeklinde yerleşim unsurları görülmüştür. Bu çadırlar, sökülüp takılabilen mahiyette olabildiği gibi tahtadan yapılmış ve öküz arabalarıyla çekilip taşınabilen seyyar şekilde de olabilmekteydi.²³³ Hazarların ülkesinde kışların çok sert olmasından dolayı hükümdar, kışları Hanbalığ ve Sarıgşen şehirlerinde geçirmekteydi. Yaz gelince kırlara çıkar ve kışa kadar tekrar şehre dönmezdi.²³⁴ Hazarlar Belencer, Semender ve Etil gibi zengin pazarları ve meyve bahçeleri olan, etrafında ziraat yapılabilen şehirlerde yaşamışlardır.²³⁵

Genel olarak Ortaçağ da yaşayan Türk toplulukları aynı anda hem çadır hayatı yaşamış hem de “şehirler” inşa etmişleridir.²³⁶ Ancak Türklerin göçebe hayattan şehir hayatına geçişi pek kolay olmamıştır. Çünkü Türkler, siyasi hâkimiyeti sadece göçebelikle uygun görmüşler ve bu fikir uzun yıllar onların hayatında belirleyici rol oynamıştır.²³⁷ Bundan dolayı Türk şehirleri hakkında eski kaynaklarda geçen bilgiler sınırlı olmakla birlikte İslam coğrafyacılarında, mevcut olan Türk şehirleri hakkında oldukça fazla malumat vardır. *İbn Hurdazbih*, Türk dünyasını teşkil eden Oğuz, Karluk, Kıpçak, Kimmak, Kalaç, Ezgiş, Kırgız ve Tokuz-guz’ların isimlerini zikrettikten sonra Türkler’in on altı şehrinin bulunduğu bahseder.²³⁸

²³⁰ Gardîzî, 2005, 395; Şeşen, 2001, 85.

²³¹ Radloff, 1976,193; Durmuş, 2016, 76.

²³² Radloff, 1976, 195.

²³³ Şeşen, 2001, 193.

²³⁴ Gardîzî, 2005, 392; Şeşen, 2001, 31, 36, 82; Yörükân, 2013, 172.

²³⁵ Togan, Z.V. (1981). **Umumî Türk Tarihine Giriş, Eski Devirlerden 16. Asra Kadar.** (Üçüncü Baskı), C. 1, İstanbul: Enderun Kitabevi, 102.

²³⁶ Şeşen, 2001, 64, 67, 75, 80, 101, 243; Minorsky, 2008, 49, 51, 53, 55.

²³⁷ Sümer, F. (1994). **Eski Türklerde Şehircilik.** Ankara: TTK Yayınları, VIII.

²³⁸ Sümer, 1994, 34.

Hudûdü'l- Âlem de, Tokuz-guz ülkesine dair on yedi şehirden bahsedilmektedir. Ancak bu şehirler hakkında detaylı bilgiler verilmemektedir. Bu şehirlerden en dikkat çeken *Ceynânkes (Çinânkes)* dir. Hükümdarın burada ikamet ettiği ve burasının yazları aşırı sıcak kışları ise çok sert olmamakla birlikte ılıman yapıda olduğu nakledilmiştir.²³⁹

Türklerin inşa etmiş oldukları şehirlerde yapı malzemesi olarak *keçe* ve *ağaç* dışında *kerpiç*, *çamur* ve *tuğla* da kullanılmıştır. Kışın sıcak tutması için evin iç kısmını keçe ile kaplamışlardır. Hazarlar da sadece hükümdarın sarayı tuğladan olduğu için halk ondan çekinerek tuğladan ev inşa etmemiştir.

Kullanılan bu malzemeler, barınak amaçlı yapılan evler dışında şehrin diğer unsurlarının inşasında da kullanılmıştır. Hazarlar 'da hamam, çarşı ve mescitler kerpiç, çamur veya tuğladan faydalanılarak inşa edilmiştir.²⁴⁰ Bulgarlar da yine bina yapımında ahşap malzemenin yanında tuğla kullanmıştır.²⁴¹ Kimaklar, yazın su ihtiyacını karşılayabilmek için yerin altında ağaçtan su depoları (sarnıçlar) inşa etmişlerdir.²⁴²

Türklerin inşa ettiği şehirler stratejik bakımdan, genel olarak su kaynaklarına yakın veya yüksek vadilerde kurulurdu. Bu şehirlerin çevresi sağlam surlarla çevrilir ve müdafaayı kolaylaştırır diye etrafına hendekler kazılır hatta bu hendekler su ile doldurulurdu.²⁴³ Bu şehirlerin ayrıca mamur edilmiş şehir merkezinden uzak beldeleri bulunurdu. Halk, ekin zamanı şehirden çıkarak uzak bölgelere gidip ekinlerini ekerdi. Hasat zamanı eğer nehir ulaşımı varsa kayıklarla, yoksa arabalarla ekinleri ve hasadı şehre getirirdi.²⁴⁴

Bulgarlar da ise sosyal hayat çok daha farklı şekilde gelişim göstermiştir. Kışları şehirde ahşaptan yapmış oldukları evlerde oturup, yaz gelince kırlara çıkarak "*hargâh*" adı verdikleri çadırlarda oturmuşlardır.²⁴⁵ Bu çadırlar çok köşeli (Türk kubbeli) olup, çivileri hayvan ve sığır derisinden yapılmış sırimdan, tepesi ise keçi derisinden inşa edilmiştir.²⁴⁶ Bu çadırların iç ve dış örtüleri de keçeden imal edilmiştir.²⁴⁷ Çadır dışında ahşaptan inşa edilmiş evler de mevcuttu. Bu evler örülmüş ağaç şeklinde olup, damları da kubbemsi yapıdaydı ve

²³⁹ Sümer, 1994, 38; Minorsky, 2008, 48. Diğer şehir adları hakkında detaylı bilgi için bkz. Aynı eser, 48-52.

²⁴⁰ Şeşen, 2001, 123, 140, 151, 159; Yörükkan, 2013, 357.

²⁴¹ Ögel, B.(2014). **İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi: Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre**. Ankara: TTK Yayınları, 252.

²⁴² Şeşen, 2001, 75.

²⁴³ Ögel,2014, 232; Şeşen, 2001, 98, 99, 10, 102.

²⁴⁴ Şeşen, 2001, 141.

²⁴⁵ Yörükkan, 2013, 362; Şeşen, 2001, 120,171; Minorsky, 2008, 123.

²⁴⁶ Ya'kubî, 2002, 75.

²⁴⁷ Şeşen, 2001, 189.

görünüm olarak da çadıra benzemektedir.²⁴⁸ Türk göçebelerinde çadır, daima gök kubbeyle örtülü bir dünya ile tasavvur edilmiş ve dünya da bir çadır gibi düşünülmüştür.²⁴⁹

3.2. Evlenme Adetleri

Eski Türklerde aile, evlilik yoluyla oluşturulurdu. Türklerde aile, “ataerkil ” bir yapıdaydı. Ailenin reisi olarak ailenin geçimini sağlamak, aileyi korumak ve yetişmiş olan evlatları zamanı geldiğinde evlendirmek babanın başlıca vazifesiydi.²⁵⁰ Altay Türklerinde “yanaklar nasıl birbirinden ayrılmazsa, zırhın yakası nasıl kopmazsa, kayın ağacının kabukları ve katları nasıl sağlamsa, ince çift dikişler nasıl sık ve bitişik ise Türk ailesi de öyle olmalıydı” anlayışı vardı.²⁵¹ Türklerde aynı soydan evlilik pek fazla yapılmazdı. Çünkü birbirlerine soy kardeşi derlerdi.²⁵² Ayrıca Türklerde genellikle tek eşlilik vardı.²⁵³

Türklerde kızlar, evleneceği erkekleri kendileri seçme hakkına sahipti. Bu hususta babadan veya diğer aile üyelerinden herhangi bir baskı görmezdi.²⁵⁴ Türklerde bir kız, evlenme çağına geldiğinde kendisi için münasip erkeği seçerdi. Damat adayının gelip kendisini babasından istemesini sağlardı. Bu vesileyle kız, evlilik çağına geldiğinde babasının himayesinden çıkardı.²⁵⁵ Burada önemli olan tarafların karşılıklı rıza göstermesiydi. Erkeğin babası kız istemeye geldiğinde, kız babası, kızının da rızasını alarak, evlilik akdini onaylardı.²⁵⁶ *Gerdîzî*, kız isteme adetleriyle ilgili şu bilgileri nakletmiştir:

“Türklerde kız isteneceği zaman kız için hayvan cinsinden mihr gönderilirdi. Kızın babası, damadın babasını kendi evine götürürdü. Kız evinde samur, tilki, kakum, sincap derilerinden ve ipek eşyalardan ne varsa toplanarak bir yaygıya sarılıp damadın babasının atına yüklenirdi. Bu kızın çeyizi olarak kabul edilirdi. Bundan sonra kız damadın evine giderdi.”²⁵⁷

Kız evlendikten sonra artık kocasının adıyla anılır ve kocasının ailesinin bir üyesi olurdu.²⁵⁸

Türk kadını güzel ve iyi endamlıydı. Aynı zamanda Türk kadınları erkeklerden daha mukavemetli olup, ruhlarındaki keskinlik, tabiatlarındaki kuvvet sebebiyle muhtaç oldukları şeyleri erkeklerinden daha iyi kullanma kabiliyetine sahip oldukları *İdrîsî* tarafından

²⁴⁸ Şeşen, 2001, 159.

²⁴⁹ Esin, E. (2006). **Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu**. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 130.

²⁵⁰ Koca, 2010, 119.

²⁵¹ Koca, 2010, 119; Radloff, 1976, 175.

²⁵² Radloff, 1976, 167.

²⁵³ Rásonyi, 1993, 57.

²⁵⁴ Şeşen, 2001, 90.

²⁵⁵ Gardîzî, 2005, 393; Şeşen, 2001, 37, 90.

²⁵⁶ Yörükân, 2013, 174.

²⁵⁷ Gardîzî, 2005, 396; Şeşen, 2001, 85,86; Radloff, 1976, 17-176.

²⁵⁸ Ögel, 2001, 254.

nakledilmiştir.²⁵⁹ Örneğin Kırgız kadınları erkekler gibi her işle uğraşır. Çiftçilik, hasat gibi konuların çoğuyla kadınlar ilgilenirdi.²⁶⁰ Çadırın sökülüp takılması, arabaya yüklenmesi, deri işçiliği, keçe, çorap, giyim eşyalarının imalatı gibi pek çok alanlar Türk kadınlarının sorumlu olduğu sahalardı.²⁶¹ Görüldüğü üzere Türk kadını, ortaçağlardan günümüze kadar toplumda sosyal bir birey olarak aktif rol aldığı göze çarpmaktadır.

3.3.Yeme-İçme Adetleri

Türklerin beslenme şekilleri, temel gıda maddeleri ve yaşam tarzları yaşadıkları coğrafyaya göre şekil almıştır. Bozkır hayatı süren Türklerin temel besin kaynağı hayvansal ürünlere dayanmaktaydı. Yerleşik hayat sürenler ise hayvansal gıdaların yanında tarım ve ziraatla uğraştıkları için günlük gıdaları arasında bitkisel kaynaklı ürünlere de yer vermişlerdir.

Kır ve geniş bozkırlarda tamamıyla göçebe hayat süren Türklerin temel besin kaynağı et ürünleriydi. Onlar avladıkları hayvanların etlerini tüketirlerdi.²⁶² Bunun yanında geçimini hayvancılıkla sağlayan Türklerin de temel gıda maddeleri et olmakla birlikte bu hayvanlardan elde edilen süt ve süt ürünleri de çokça tüketilmekteydi.

Türkler, at etini daima diğer etlere göre ön planda tutardı. *İdrîsî* ve *Ya'kubî*'nin belirttiğine göre Türkler, at etini diğer eti yenen hayvanlara değişmezlerdi.²⁶³ Türkler, atlardan çok fonksiyonlu olarak yararlanmışlardır. Savaşlarda binek hayvan olarak kullandıkları gibi, barış zamanlarında da geçim kaynağı olabilmıştır. Atın eti dışında sütünden de faydalanmışlardır. Yani Türkler, kısırağın hem etinden, hem de sütünden faydalanmıştır.²⁶⁴

Milli bir içecek olup, kısırak sütünden elde edilen “*kımız*”, Türkler arasında en önemli içecekti. Kımız, kısırak sütünün mayalanmasıyla yapılan, az alkollü, eski bir Türk içeceğiydi. Alkol oranı %2-6 nispetinde olmaktaydı.²⁶⁵ *Gerdîzî*, Türklerin kımızdan en çok yazın faydalandıklarını belirtmektedir.²⁶⁶

Türkler, kış için et stoku yapmaktaydı. Bu stoklama “*konserve*” veya “*kurutma*” şeklinde olabilmekteydi. Türkler, eti uzun müddet muhafaza ederek saklamayı çok eski

²⁵⁹ Şeşen, 2001, 110.

²⁶⁰ Şeşen, 2001, 102.

²⁶¹ Rásonyi, 1993, 58.

²⁶² Şeşen, 2001, 57.

²⁶³ Şeşen, 2001, 110,189.

²⁶⁴ Ya'kubî, 2002, 75; Yörükkan, 2013, 141.

²⁶⁵ Durmuş, 2016, 240; Rásonyi, 1993, 54; Koca, 2010, 175; Kafesoğlu, 1999, 318.

²⁶⁶ Gardîzî, 2005, 375; Şeşen, 2001, 75.

zamanlardan beri bilmekteydi.²⁶⁷ Kış için herkes koyun, at ve öküz etinden bol miktarda et kuruttukları bilinmektedir.²⁶⁸

Ana geçim kaynağı hayvancılık olan Türkler; süt, yağ, kaymak ve türevlerini yapmasını ve tüketmesini çok iyi bilirdi.²⁶⁹ Nitekim günümüzde de en sık tüketilen “yoğurt” Türk bozkırlarından dünyaya yayılan ve tanıtılan gıda maddesi olmuştur.²⁷⁰

Yerleşik Türk topluluklarında hayvancılığın yanında zirai faaliyetler de yürütüldüğü için, göçebe hayat sürenlere nazaran, tüketilen gıda maddelerinde çeşitlilik görülmüştür. Bu farklılık ve çeşitlilik *buğday*, *arpa*, *darı* ve *pirinç* gibi ürünlerden meydana gelmekteydi.²⁷¹ Çiftçilikle uğraşan Kırgızlar, pirinç ve buğday gibi hububatı öğütüp ekmek yaparlardı. Bazen de bu hububatı öğütmeden pişirip yerlerdi. Hazarların ise ekmekleri pirinç, katıkları balık olduğu *İdrîsî* ve *Makdisî* tarafından nakledilmiştir.²⁷² *Balık* da Türkler arasında en çok tüketilen gıda ürünleri arasındaydı. *İdrîsî*, Kırgızların, nehirde yaşadığı ve “*satrûn*” adı verdikleri balık türünü çokça tükettiklerini ve bu balığın cinsi gücü artırdığına dair inanışın var olduğunu rivayet etmiştir.²⁷³

Türklerin kımız dışında üzüm şirasından ve baldan yapmış olduğu içkileri (şarap) de bulunmaktaydı.²⁷⁴ Bu cümleden anlaşılacağı üzere Türkler *üzüm* yetiştiriciliği de yapmışlardır. *İbn Havkal*'in belirttiğine göre Hazarların *Semender* adı verdikleri kasabasında 40.000 civarında üzüm kökü bulunduğu ve bu kasabada üzüm yetiştirildiği bilinmektedir.²⁷⁵

Türkler, çeşitli meyveleri de tanımakta ve onlardan faydalanmaktaydı. Fergana ile Türk ülkeleri arasındaki uzanan dağlarda yetişen *üzüm*, *ceviz*, *elma*, *gül*, *menekşe*, *fıstık* ve çeşitli meyveler Türkler tarafından tüketildiği *İbn Havkal*'in nakillerinden anlaşılmaktadır.²⁷⁶

²⁶⁷ Kafesoğlu, 1999, 318; Koca, 2010, 174.

²⁶⁸ Gardîzî, 2005, 375; Şeşen, 2001, 75, 90.

²⁶⁹ Şeşen, 2001, 101; Rásonyi, 1993, 54; Koca, 2010, 174.

²⁷⁰ Kafesoğlu, 1999, 319.

²⁷¹ Koca, 2010, 176.

²⁷² Şeşen, 2001, 102, 176.

²⁷³ Şeşen, 2001, 101.

²⁷⁴ Şeşen, 2001, 84, 91.

²⁷⁵ Yörükkan, 2013, 360.

²⁷⁶ Yörükkan, 2013, 408.

Türkler, bozkırda ürün çeşitliliğinin fazla olmamasına rağmen, beslenmelerine son derece özen göstermişlerdir. Bu bağlamda pek çok gıda maddesini de dünyaya Türkler tanıtmıştır.²⁷⁷

Türklerin tüketmiş oldukları ürünler yağlı ve insanı hantallaştıracak kadar kilo yapıcı gıdalar olmasına rağmen onlar, bozkır coğrafyasında sürekli hareket halinde oldukları için vücutları yağ toplamamış, aksine adale yönünden onları kuvvetlendirmiştir.

3.4.Giyim ve Süslenme Adetleri

Eski Türklerin giyim tarzlarını arkeolojik kalıntı ve buluntular büyük ölçüde şekil bakımından aydınlatmaktadır. Arkeolojik malzemelere nazaran yazılı kaynaklar daha geç döneme ait olsa da, bu kaynaklarda tasvir edildiği kadarıyla, giyim şekline ve elbise yapımında kullanılan malzemeye yazılı kaynaklar vasıtasıyla ulaşılabilmektedir. Bu vesileyle arkeolojik malzemeler yazılı kaynaklarla desteklenebilmekte ve Türklerin giyimleri baştan ayağa kadar bilinebilmektedir.²⁷⁸

Türklerde, kadın-erkek kıyafetleri hususunda bariz bir farklılık yoktu. Yani erkekler elbise olarak ne giyiyorsa kadında aynısını giyerdi. Sadece kadınların elbiselerinin etekleri erkeklerinkine nazaran daha uzundu.²⁷⁹

Müslümanların kıyafetleri ile Türklerin kıyafetleri arasında benzerlik bulunmaktaydı. *İbn Rusteh* ve *Gerdîzî* bu benzerliğe dikkat çekmiştir.²⁸⁰ Bu benzerlik sadece Müslümanlara mahsus değildi. Türkler, Çin ile ticaret yaparak ipek almıştır. Örneğin Çin ile ticari etkileşimden dolayı Tokuz-guz'lar ile Çin elbiseleri arasında benzerlik görülmüştür.²⁸¹ Tokuz-guz hükümdarının elbisesi Çin dibası ve ipeğindendi. Halk ise yine *ipekli* ve *pamuklu* ham bez giyerdi. Elbiseleri harmanı, yenleri geniş ve etekleri uzundu.²⁸² Tokuz-guz'lar, ipek ve kumaş imalatında mahirdiler. Uygur kadınları pamuk, keten ve ipek elbiseler ile süslü ve işlenmiş sırmalı kürkler giyerlerdi.²⁸³

İpek elbise kullanımı Türkler arasında oldukça yaygındı. Tibet Türkleri koza ipeğinden imal edilen kalın ve sert kumaştan elbiseler dikerdi.²⁸⁴ Kimak hükümdarı ise

²⁷⁷ Kafesoğlu, 1999 318-319.

²⁷⁸ Durmuş, 2016,255-256.

²⁷⁹ Koca, 2010, 178.

²⁸⁰ Yörükan, 2013, 175; Şeşen, 2001, 37, 84.

²⁸¹ Şeşen, 2001, 91.

²⁸² Şeşen, 2001, 81.

²⁸³ Togan, 1981, 100.

²⁸⁴ Şeşen, 2001, 99.

altından elbise giyer, altın taçlı “*kalensöve(börk)*” takardı. Halk ise kırmızı ve sarı ipekten elbiseler giyerdi.²⁸⁵ *İdrîsî*’ye göre, bu tarz elbiseler aynı zamanda halk içerisinde yüksek tabakadan olmanın da nişanesi olarak kabul edilirdi.²⁸⁶

Hazarların, Bulgarların, Peçeneklerin ve Burdasların elbiseleri “*tam tunik*” şeklindeydi.²⁸⁷ Oğuzlar, bellerine “*kemer*” takar ve bu kemerlere de bıçak ve hançer asarlardı. *Gerdîzî*, Oğuzların ellerine geçirdiği her şeyi kemerlerine asarak teşhir ettiklerini belirtmiştir. Hazarlar da “*gümüş kemer*” takardı.²⁸⁸

Türkler, hayvancılıkla meşgul olduğu için “*keçecilikte*” de mahirdi. Çadır yapımı dışında kıyafetlerinde de keçe kullanmış,²⁸⁹ koyun postundan kendilerine “*külah(börk)*” yapmışlardır.²⁹⁰

Karluk, Çiğil, Kıpçak, Yağma, Kençek ve Uğrak gibi Türk kavimlerinin de kendilerine has kıyafetleri vardı.²⁹¹ Kıyafetler şekil olarak farklılık göstermiş olsa da kıyafet yapımında kullanılan malzemeler genellikle benzerlik arz etmiştir.

Türklerin kullanmış olduğu kıyafetler özellik bakımından pek çok amillerden etkilenmiştir. Öncelikle buldukları coğrafya itibariyle soğuk havanın hâkim olduğu bölgeler olduğu için yaz kış sıcak tutacak kıyafetler giyinmeye özen göstermişlerdir. Bunun dışında sürekli at üstünde ve hareket halinde oldukları için soğuk ve rüzgâra karşı dayanıklı olan hayvan kürklerinden yapılmış kıyafetlere öncelik vermişlerdir. Ayrıca savaşçı bir toplum oldukları için kullanılan kıyafetlerin hareket kabiliyetine engel olmasından kaçınmışlardır.

²⁸⁵ Şeşen, 2001, 109.

²⁸⁶ Kafesoğlu, 1999, 319-320; Şeşen, 2001, 109.

²⁸⁷ Şeşen, 2001, 172.

²⁸⁸ Gardîzî, 2005, 391; Şeşen, 2001, 81-82

²⁸⁹ Yörükân, 2013, 141.

²⁹⁰ Şeşen, 2001, 31.

²⁹¹ Bozkurt, N. (2002). “Kıyafet”. *İslâm Ansiklopedisi*. XXV, Ankara: TDV Yayınları, 508-510.

4. EKONOMİK HAYAT

Eski Türklerde ekonomik hayat çeşitlilik göstermekteydi. Çünkü farklı kültür çevrelerinde yaşamış Türk topluluklarının geçim kaynakları birbirinden farklıydı. Yerleşik kültür çevresinde yaşamış Türk toplulukları, tarım, ticaret, zanaat ve endüstriyel faaliyetlerde bulunmuşken, göçebe hayatı süren Türk topluluklarında hayvancılık ve avcılık ön plana çıkmıştır.²⁹² Ancak bu faaliyetler keskin hatlarla birbirinden ayrılmış değildi. Yerleşik topluluklar hayvancılık faaliyetlerinde buldukları gibi göçebe gruplar da az da olsa ziraat ve çiftçilikle uğraşmışlar, ticari faaliyetlerde bulunmuşlardır.

4.1. Hayvancılık Faaliyetleri

Türklerin en mahir olduğu alanlardan birisi hayvan besiciliği idi. Ortaçağ'dan günümüze kadar Türkler bilfiil hayvancılıkla uğraşmışlardır. Hayvancılık, Türklerin ekonomisinde çok büyük öneme sahipti. Çünkü besledikleri hayvanların etinden, sütünden, derisinden, yününden ve gücünden faydalanıyorlardı.²⁹³

Türklerin en çok beslediği hayvanların başında at ve koyun gelmekteydi. At, Türkler için büyük öneme sahipti. Çünkü savaşta gücünden, normal zamanlarda etinden ve sütünden faydalanılmaktaydı. Türklerin savaşlarda başarılı olmalarında Türk atlarının önemli bir payı vardı. Türkler elbette at biniciliğinde de maharetliydi. Nitekim *İbn Fakîh, Muhtasaru Kitâbi 'l- Büldân* adlı eserinde “(...) bizde Türklerin (at) biniciliği, Hind'in zekâsı ve Rum'un sanatı toplanmıştır.” demiştir.²⁹⁴

Yapı itibariyle Türk atlarının yelesi ve kuyruğu uzundur.²⁹⁵ Onun en belirgin özelliği ufak yapılı, orta boylu, uzun ince bacaklı, mağrur başlı olmasıdır. Bu atlar dörtnala koşmakta, nadiren yatmaktaydı. Çoğunlukla ayakta uyumakta ve dinlenmekteydi.²⁹⁶ Türkler, ata büyük hürmet gösterirlerdi.²⁹⁷

Türklerde at kadar istifade edilen bir diğer hayvan da *koyundu*. Koyun, Türklerin ekonomisini farklı açılardan beslemekteydi. Çünkü koyunun eti ve sütü haricinde derisi ve yününden de faydalanılmaktaydı. Bu bağlamda keçe ve yün dokumacılığı da hayvancılığa bağlı olarak Türklerde gelişme göstermiştir. Türklerin koyun sayılarının tam olarak

²⁹² Koca, 2010, 150.

²⁹³ Koca, 2010, 150.

²⁹⁴ Yörükan, 2013, 203.

²⁹⁵ İbn Hurdazbih, 2008, 185; Yörükan, 2013, 101.

²⁹⁶ Koca, 2010, 153.

²⁹⁷ Şeşen, 2001, 151.

bilinmesinin imkânsız olmasına rağmen *İbn Fadlan*, Oğuzların 100.000 baş koyun beslediğini nakletmiştir.²⁹⁸ Bu rakam elbette sürülerin gerçek sayısını göstermemekte ancak beslenen koyunların ne kadar çok olduğunun anlaşılması açısından önemlidir.²⁹⁹ Ayrıca Türkler, hayvan sürülerinin çok olmasından dolayı kendilerine has damga ve motifler oluşturmuştur. Bu damgalar hayvanlara işlenmek suretiyle, onların hangi boydan kime ait olduğunu ve kolayca ayırt edilebilmesini kolaylaştırmaktaydı.³⁰⁰

Türkler, besledikleri koyunları civar memleketlere de ihraç etmekteydiler. Çünkü ekonomilerinin büyüklüğü beslemiş oldukları koyun miktarınca ölçülmekteydi.³⁰¹ *İbn Fakîh*, Türk koyunlarının ebat olarak iri olduğunu nakletmiştir. Hatta kuyrukları o kadar iriymiş ki yürürken yerde süründüğü söylenmekteymiş. *İbn Fakîh*'in nakline göre Türk koyunları bir defada beş veya altı yavru doğurduklarını, iki veya üç yavru doğuran koyunların nadir olduğu belirtilmiştir.³⁰²

At ve koyun besiciliği Türkler arasında en fazla *Halaçlar*, *Karluklar*, *Yağmalar* ve *Oğuzlar* da görülmüştür.³⁰³

Türklerde, at ve koyun besiciliği dışında, farklı büyük baş hayvancılık faaliyetleri de yürütülmüştür. Örneğin Burtaslarda deve ve inek besiciliği,³⁰⁴ Tibet bölgesinde yaşayan Türklerde *öküz* (Tibet öküzü) besiciliği,³⁰⁵ Peçeneklerde *sığır* besiciliği,³⁰⁶ Guz ve Karluklarda *katır*, *deve* ve *eşek* besiciliği yapıldığına dair İslam coğrafyacılarında malumatlar bulunmaktadır.³⁰⁷ Tokuz-guzların temel geçim kaynağı ise at, koyun ve inektir.³⁰⁸ Hazarlar, koyun besiciliği yanında çok sayıda büyükbaş hayvan besiciliği de yapmıştır.³⁰⁹ Kırgızlar da at, koyun ve öküz besiciliği yapmıştır. Kırgız atları kısa boylu, etli olup, bu atları kesmek ve etlerinden faydalanmak için beslerlerdi. Onlar, binek ve yük hayvanı olarak daha çok öküz kullanmıştır. Kırgızlar, öküzleri çadır biçiminde yapmış oldukları evleri taşımak için kullanmıştır.³¹⁰

²⁹⁸ Şeşen, 2010, 18.

²⁹⁹ Koca, 2010, 158.

³⁰⁰ Şeşen, 2001, 25; Koca, 2001, 158-159.

³⁰¹ Minorsky, 2008, 50.

³⁰² Yörükan, 2013, 242.

³⁰³ Yörükan, 2013, 375, 395; Minorsky, 2008, 52, 67; Şeşen, 2001, 63, 65.

³⁰⁴ Yörükan, 2013, 174; Şeşen, 2001, 37.

³⁰⁵ Şeşen, 2001, 64.

³⁰⁶ Şeşen, 2001, 69.

³⁰⁷ Yörükan, 2013, 401.

³⁰⁸ Minorsky, 2008, 48-51.

³⁰⁹ Minorsky, 2008, 52.

³¹⁰ Minorsky, 2008, 51; Şeşen, 2001, 102.

Türkler hakkında bilgi veren kaynakların çoğunda hayvancılığa dayalı ekonomik sistemin yanında *avcılığa* da yer verildiği görülmüştür. Türkler, avcılıkta da savaşçılıkta olduğu gibi son derece mahir bir millettir. Kır ve bozkır hayatı yaşayanlar doğal olarak avcılıkla da uğraşmıştır. Karluklarda olduğu gibi pek çok Türk topluluğu, aynı anda avcılık, çiftçilik ve hayvancılıkla uğraşmıştır.³¹¹ Türkistan taraflarında yaşayan Türklerin av hayvanları *geyik ve kuş*,³¹² Kimakların *samur ve kakım*,³¹³ Burdasların *sansar*,³¹⁴ Hazar ülkesinin *kuş ve ahu(ceylan)*³¹⁵ gibi hayvanlar başlıca av hayvanları arasındaydı. Macarlar ise kışın nehirlerden *balık* avlardı.³¹⁶ Türkler avlamış oldukları bu hayvanların ya etini tüketmekte ya da hem etini tüketip hem de derisi üzerinden ticaret yapmaktaydılar. Nitekim Türklerin avcılıkta bu denli gelişmiş olmaları, kürk ve deri imalatında da gelişmelerine katkı sağlamıştır.

4.2. Zirai Faaliyetler

Bozkır sahalarının çoğunu otlakların teşkil etmesine rağmen ziraata uygun, tarıma elverişli alanlar da vardı.³¹⁷ Türklerin tarımla uğraştıklarını yazılı kaynaklar dışında arkeolojik buluntular da desteklemektedir. Yapılan arkeolojik kazılar sonucunda Türklere dair kullanmış oldukları tarım araç gereçleri (kürek, orak, değirmen taşları vb.) ve sulama kanalları ile hububatı saklamak için açmış oldukları kuyulara rastlanılmıştır.³¹⁸

Bulgarlar, nehir kenarlarını kendilerine yerleşim alanı olarak seçmiş olmalarından dolayı arazileri tarıma elverişli olmuştur. Bu sebeple onlar ziraat ve çiftçilikle uğraşmıştır. Ülkelerinde bol miktarda *buğday, arpa, darı, mercimek, mürdümük* gibi hububatlar yetiştirmişler.³¹⁹

Hazarların da oldukça geniş tarım arazileri vardı. Onlar, şehirde oturdukları zamanlarda şehrin etrafındaki arazileri ziraat için kullanmışlardır. Şehrin etrafından uzak bölgelere kadar verimli tarım arazileri, bostanlar bulunmaktaydı. Ekinlerini bu arazilere eken halk, hasat zamanı geldiğinde toplanıp ekinleri hasat ederdi. Toplanan hasat, eğer nehir

³¹¹ Minorsky, 2008, 52.

³¹² Şeşen, 2001, 147.

³¹³ Şeşen, 2001, 75; Gardîzî, 2005, 373.

³¹⁴ Şeşen, 2001, 71.

³¹⁵ Gardîzî, 2005, 391; Şeşen, 2001, 82.

³¹⁶ Yörükân, 2013, 176; Şeşen, 2001, 38,68,75.

³¹⁷ Kafesoğlu, 1999, 327.

³¹⁸ Kafesoğlu, 1999, 328.

³¹⁹ Gardîzî, 2005, 394; Şeşen, 2001, 37, 84.

ulaşımı var ise kayıklar vasıtasıyla nehir yolu üzerinden, nehir ulaşımı yok ise arabalarla şehre getirilirdi.³²⁰

Macarlar, Tokuz-guz'lar, Oğuzlar ve Tibet bölgesinde yaşayan diğer Türk kavimleri de tarımsal faaliyetlerde bulunmuşlardır. Hububat yetiştirmişler, yetiştirilen ürünleri ekmek veya katık olarak kullanmışlardır.³²¹

4.3. Ticaret Faaliyetleri

Eski Türkler, hayvancılık ve ziraatın dışında ticari faaliyetler de yürütmüştür. Kendileri için ürettikleri ürünlerin fazlasını satarak ihtiyaçlarını karşılama yoluna gitmişlerdir. Eski Türk topluluklarında halk, gereksinimler doğrultusunda mal üretip satma (*ihracat*), kendileri için gerekli olan ihtiyaç maddelerini komşu ülkelerden temin etme (*ithalat*) ve ticari malların başka memleketlere ulaştırılmasında *aracılık* etme gibi ticarete dayalı faaliyetlerde bulunmuştur.³²²

Türkler ticarete değişim aracı olarak altın veya gümüşten yapılmış *para* kullanmıştır. Ancak Bulgarların altın ve gümüş madeni paraları yoktu. Onların dirhemleri *sincap* ve *samur* derisindendi. Bir sincap derisi iki buçuk dirheme denk gelirdi. Ayrıca onların yuvarlak beyaz dirhemleri vardı. Bu dirhemler Müslüman tüccarlar vasıtasıyla onların ülkesine ulaşmıştır.³²³ Burdasların paralarının çoğu *sansar derisinden (deleh)* oluşmaktaydı.³²⁴ Kimakların paraları ise bakırdandı.³²⁵ Türklerde değişim aracı olarak paranın kullanılmadığı durumlarda olmaktaydı. Örneğin Kimaklarda tuz çok az olduğu için bir kimse yaklaşık yarım kilo tuz verirse karşılığında bir samur derisi alırdı (değiş-tokuş).³²⁶ Macarlar ise Slavlardan elde ettikleri esirleri Rum diyarına götürürdü. Onlar, esirleri Rumlara verir, karşılığında da Rum ipeği, zelali adı verilen bir tür kilim ve diğer Rum kumaşlarını değiş tokuş ederlerdi.³²⁷

4.3.1. İthalat ve İhracat

Bozkır hayatı süren Türklerin ekonomileri temelde hayvancılığa dayandığı için bu bağlamda onların en çok ihraç ettiği ürünlerin başında da hayvan ve hayvan ürünleri gelmekteydi.³²⁸ Örneğin Oğuzların temel ekonomisi hayvancılık olduğu için at, sığır ve

³²⁰ Şeşen, 2001, 112.

³²¹ Minorsky, 2008, 46,48; Şeşen, 2001, 101.

³²² Koca, 2010, 164.

³²³ Yörükân, 2013,175; Şeşen, 2001, 38.

³²⁴ Gardîzî, 2005, 393; Şeşen, 2001, 83.

³²⁵ Şeşen, 2001, 110.

³²⁶ Şeşen, 2001, 75.

³²⁷ Yörükân, 2013, 176.

³²⁸ Koca, 2010, 165.

koyun ihracatlarındaki ilk sırayı almaktaydı. Bunlar dışında Oğuzlar, silah ve av hayvanı da civar ülkelere ihraç etmekteydi.³²⁹

Türklerin avcılık yoluyla elde ettiği *tilki, samur, sincap, sansar, kakım, kunduz, kaplan, pars, beyaz tavşan, beyaz doğan* ve *değerli hayvan boynuzları* civar ülkelere ve Müslüman beldelerine ihraç edilmekteydi.³³⁰

Tibet Türkleri Fergana bölgesi ile sıkı ticari ilişkiler içerisindeydi. Ayrıca Hint ticaret yolu da bu ülkeden geçmekteydi.³³¹ Demir, gümüş, renkli ve kıymetli taşlar, kıymetli kürk ve deriler, koza ipeğinden imal edilen kumaş elbiseler, kıymetli hayvan boynuzları gibi maddeler ve Hindistan'dan ithal edilen diğer ürünler, tüccarlar vasıtasıyla, Fergana bölgesine ihraç edilmekteydi.³³² Tibet'ten Müslüman ülkelere ihraç edilen Tibet miski, en çok beğenilen ve en kaliteli misklerdendi. *Mesudî*, Tibet miskinin bu denli güzel kokmasını ceylanın burada yediği sümbül ve güzel kokulu aromatik bitkilere bağlar. Çin miski ile karşılaştırma yapan *Mesudî*, Tibetlilerin miski torbasından çıkarmadan muhafaza ettiğini ancak Çinlilerin miski torbasından çıkartıp kan ile yıkayarak içine hileli maddeler karıştırdıklarından bahseder.³³³

Tokuz-guzlar da Tibet Türklerinden sonra en güzel misklere sahipti. Tokuz-guz misklerinin daha siyaha çalan rengi vardı ve koku itibarıyla Tibet miskine nazaran daha ağır kokuya sahipti. Bu misklerle beraber Tokuz-guzlar *siyah, kırmızı* ve *çizgili tilki kürkleri, samur, kakım, yak öküzü* gibi ticari malları Türkistan bölgesine ihraç ederlerdi.³³⁴ Ticarete çok ilerlemiş olmalarından ötürü Tokuz-guz ülkesinde, refah seviyesi de yüksekti. Bundan dolayı, Tokuz-guz ülkesine gidenlerin oradan ayrılıncaya kadar huzur ve refah içerisinde kaldıkları söylenmekteymiş.³³⁵

Bulgarlar ile Hazarlar arasında ticari ilişkiler oldukça kuvvetliydi. Aralarında sürekli ticaret kervanları gidip gelir; samur, kakım, sincap derisi ve emsali ticari maddeler taşınırdı.³³⁶ Hazarlar bal, kürk ve mum ihtiyaçlarını Bulgar ve Rus tüccarlar aracılığıyla elde ederdi. Kunduz derisi ithalatı ise o dönemde Bulgar ve Rus tüccarların elindeydi. Ruslar 969

³²⁹ Şeşen, 2001, 68.

³³⁰ Şeşen, 2001, 37, 61, 62, 99, 149; Minorsky, 2008, 15, 46, 48; Yörükkan, 2013, 175; Koca, 2010, 166.

³³¹ Minorsky, 2008, 46.

³³² Şeşen, 2001, 61, 99.

³³³ Baytop, T. ve Bozkurt, N. (2005). "Misk". **İslam Ansiklopedisi**. XXX, İstanbul: TDV Yayınları, 181-182; Mesudî, 2014, 127; Şeşen, 2001, 99.

³³⁴ Şeşen, 2001, 62,189; Minorsky, 2008, 48.

³³⁵ Şeşen, 2001, 61; Minorsky, 2008, 46.

³³⁶ Yörükkan, 2013, 175.

senesine kadar Bulgarlar ile ticaret yapmışlardır. Ancak bu tarihten sonra Bulgarlar ile Ruslar arasında savaş olunca Ruslar ticaret mallarını Harezmi bölgesine sevk etmeye başlamıştır. Zira Harezmîler ile Bulgarlar arasında ticaret bağlantısı olduğu Ruslar tarafından da bilinmekteydi.³³⁷ Bulgarlardan Harezmi bölgesine sürekli gidip gelen kervanlar vardı. Bu ticaret yolu diğer Türk kabilelerinin bozkırlarından geçer ve onlar tarafından da korunurdu.³³⁸ Ruslar, Bulgarların diğer ticari bağlantılarını bildikleri için bu vesileyle onlarla dolaylı yollardan ticaret yapmaya devam etmiştir.

Ortaçağda ticaret, *kara* veya *deniz* yoluyla olmak suretiyle iki türlü yapılmaktaydı. Kara yolu ile ticaret yukarıda zikredildiği gibi kervanlar aracılığıyla yürütülmekteydi. Deniz yolu ile yapılanlar ise büyük ticaret gemileri aracılığıyla yürütülmüştür.³³⁹ Hazar Denizi üzerinde, Harezmi ve diğer memleketlere ait mal ve eşya taşıyan ticaret gemilerinin seyrüsefer yaptığı bilinmekteydi.

Burdaslar, ticaretin bir kısmını deniz üzerinden ticaret gemileri vasıtasıyla yapmaktaydı. Ticaret mallarının çoğu *bal*, *sincap derisi* ve *yüdü*.³⁴⁰ Bunun yanında onlara ait *siyah tilki derisi* en makbul ve en pahalı kürklerden idi. Siyah tilki derisi beyaz ve kırmızı olanlara nazaran paha da en kıymetlisi olandı. Diğer milletlerin hükümdarları, üzerine Burdas şeridi çekilmiş kürkleri giymekle övünürlerdi.³⁴¹

Ticaret, mal ve para alışverişi şeklinde gerçekleştiği için çoğu zaman karşılıklı iletişim önemliydi. Aynı dili konuşan akraba kavimler birbirleriyle daha sıkı ticari ilişkiler kurmaktaydı. Birbirleri ile aynı dili konuşmayan tüccarlar çeşitli iletişim ve alışveriş yöntemleri geliştirmişlerdi. *Mesudî*, Horasan diyarındaki Türkler ile tüccarların alışverişlerini sessiz ve dilsiz olarak, diyalogsuz yaptıklarına tesadüf etmiştir. Alışveriş, karşılıklı diyalog olmaksızın gerçekleşmekteydi. Tüccarlar mallarını getirip bir yere koyardı. Türkler de giderek malın parasını yanına koyardı. Tüccar geri geldiğinde paraya bakar, beğenirse malı orada bırakıp parayı alır giderdi. Beğenmezse malı da parayı da orada bırakıp tekrar oradan uzaklaşırdı. Türkler tekrar malın yanına gelip bakardı. Bir miktar para ilave edip tekrar uzaklaşırdı. Tüccar bu sefer gelir parayı alıp malı orada bırakıp giderdi. Bu şekilde ticaret hâsıl olmuş olurdu.³⁴²

³³⁷ Yörükkan, 2013, 359-360.

³³⁸ Mesudî, 2014, 142; Şeşen, 2001, 37, 48.

³³⁹ Şeşen, 2001, 56.

³⁴⁰ Şeşen, 2001, 37.

³⁴¹ Mesudî, 2014, 141; Şeşen, 2001, 57.

³⁴² Mesudî, 2014, 321; Şeşen, 2001, 93.

4.4. Endüstri ve El Sanatları

4.4.1. Madencilik

Türkler, tarih öncesi devirlerden beri çeşitli madenleri tanıyıp, onlardan yararlanmışlardır. Onların yayılmış olduğu sahalar maden kaynakları açısından oldukça zengindi. Türklerin kullanmış olduğu belli başlı madenler; *altın, gümüş, bakır ve demir* şeklindeydi.³⁴³

Türklerin yaşamış olduğu Tibet coğrafyasında çokça *altın* madeni bulunmaktaydı.³⁴⁴ *İdrîsî*'nin naklettiği bilgilere dayanarak, Türklerin saf madeni işleyebildikleri kanaati oluşmuştur. Örneğin, Kimaklar altın toplama konusunda oldukça başarılıydılar. Onlar, denizin dalgalı olduğu dönemlerde, dalgaların sahile getirmiş olduğu altın tozlarını toplayarak arıtıp, daha sonra cıva ile birleştirmişlerdir. Bu karışımı da sığır gübresinden yapmış oldukları kalıplara dökerek çok miktarda altın elde etmişlerdir. Elde edilen bu altınlar daha sonra ticaret için kullanılmıştır.³⁴⁵

Bulgarların ülkesinde ise çoğunlukla gümüş madeni bulunmaktaydı.³⁴⁶ Hazar ve Peçeneklerde bol miktarda altın ve gümüş madeninden yapılmış kap kakak bulunmaktaydı.³⁴⁷ Uygur Hanına gelen Çin elçisi *Van-yen-di*, Uygur ülkesinde altın, gümüş ve bakırdan güzel eserler meydana getirdiklerini belirtmiştir.³⁴⁸ Onların gündelik hayatta bu madenlerden faydalanan olmaları ülkelerinde bol miktarda altın ve gümüş madeni olduğuna ve bu madenleri işlemeyi bildiklerine işaret etmektedir.

Başlıca meslekleri *demircilik* ve *madencilik* olan Türk toplulukları mükemmel derecede *kılıç, kalkan, kargı ve mızrak* imal ederdi.³⁴⁹ Demirin az olduğu zamanlarda *bakır* madeninden faydalanırlardı. Nitekim Oğuzlar, demirin az bulunduğu zamanlarda bakırdan ok uçları yapmışlardı. Başgirt ülkesinde *Erhîfâ* adı verilen dağda bol miktarda bakır madeni çıkarılmaktaydı. Öyle ki bu madenlerde binden fazla kişinin çalıştığı söylenmektedir.³⁵⁰ Buradan çıkarılan bakır madeni Harezm, Şaş ve buralara komşu Oğuz ülkelerine ihraç edilmekteydi.³⁵¹

³⁴³ Durmuş, 2016, 269.

³⁴⁴ Minorsky, 2008, 46.

³⁴⁵ Şeşen, 2001, 110.

³⁴⁶ Şeşen, 2001, 48.

³⁴⁷ Gardîzî, 2005, 391; Şeşen, 2001, 82.

³⁴⁸ Togan, 1981, 99.

³⁴⁹ Kafesoğlu, 1999, 321.

³⁵⁰ Şeşen, 2001, 204.

³⁵¹ Şeşen, 2001, 123.

4.4.2. Zanaat ve El Sanatları

Türkler sosyal hayatlarında estetiğe son derece önem veren bir toplumdur. Onlar hemen hemen bütün eserlerinde estetik kaygıları ön planda tutmuşlardır. Türklere dair yapılmış arkeolojik kazılar sonucu elde edilen bulgularda pek çok sanat eserine rastlanılmıştır. Göçebe hayatın en belirgin özelliklerinden olan at koşum takımlarında çok ince işlenmiş çeşitli *resimler*, *titizlikle hakkedilmiş toka*, *lehvacıklar*, *üzengi* ve *gem* gibi sanat eseri olarak nitelendirilebilecek pek çok eser günümüze ulaşmıştır.³⁵² Bunun gibi diğer savaş araç gereçleri de çoğunlukla altın ve gümüşle bezenir, kıymetli taşlarla süslenirdi.³⁵³ Başgırtlarda silah zanaatı o kadar gelişmişti ki onların yaptığı eşsiz benzerlikte olan silah ve koşum takımları civar ülkelere dahi gönderilmekteydi.³⁵⁴ Bulgarlar da Azerbaycan bölgesinden ham olarak aldıkları kılıç ve mızrakları işleyerek başka memleketlere satmaktaydılar.³⁵⁵

Türklerde çanak çömlek yapımı da gelişme göstermişti. Çanak çömlekler altın, demir, bakır veya gümüşten yapıldığı gibi toprak ve çamurdan da yapılmaktaydı. Tokuz-guz ülkesinde demirden her türlü nadir eşyaların yapıldığı çarşılar vardı. Bu çarşılarda çeşitli çalgı aletleri, toprak kaplar vs. yapılmaktaydı.³⁵⁶ Yine Başgırt ülkesinde çok güzel ve dayanıklı toprak testiler ve küpler yapılmaktaydı.³⁵⁷

Türklerin mahir olduğu bir diğer zanaat dalı da *dericilik* ve *keçecilik*ti. Onlar avlamış oldukları hayvanların derilerini işlemesini çok iyi bilirlerdi. Türklerin ürettiği kürkler civar memleketlerde en çok tercih edilenler arasındaydı. Hükümdarların çoğu Türklerin çeşitli av hayvanlarından imal etmiş oldukları kürkleri tercih etmiştir.³⁵⁸ Macar ve Bulgarlar da deri işçiliğinde gelişmiş Türk toplulukları arasındaydı. Nitekim onların kullanmış olduğu paralar dahi çeşitli hayvan derilerine işlenmiş şekildeydi.³⁵⁹

Bozkır coğrafyasında Türklerin hayatının her anında kullanmış oldukları keçeler onların zanaat alanındaki maharetlerinin göstergesiydi. Türkistan Türkleri keçe imalinde ustalaşmışlardı. Zira onların evleri ve elbiseleri keçeden imal edilmekteydi.³⁶⁰

³⁵² Durmuş, 2016, 425.

³⁵³ Kafesoğlu, 1999, 321.

³⁵⁴ Şeşen, 2001, 123.

³⁵⁵ Şeşen, 2001, 181.

³⁵⁶ Baykara, T. (2001). **Türk Kültür Tarihine Bakışlar**. Ankara: Yayınları, 100; Şeşen, 2001, 98.

³⁵⁷ Şeşen, 2001, 123.

³⁵⁸ Koca, 2010, 166; Şeşen, 2001, 56.

³⁵⁹ Şeşen, 2001, 37-38.

³⁶⁰ Yörükkan, 2013, 141; Şeşen, 2001, 189.

5. DİN VE DİNİ KÜLTÜR

Türklerin dinleri hakkında çok sayıda araştırma yapılmıştır. Bu araştırmalarda esas olarak Çin kaynakları, yazıtlar ve arkeolojik buluntulardan faydalanılmıştır. Araştırmaların az bir kısmında Müslüman ve Arap müelliflerin eserlerinden faydalanılmıştır. Bu bölümde, araştırmanın kapsamı çerçevesinde, Türklerin dinleri hakkında bilgi veren Müslüman coğrafya yazıcılarının eserlerinde eski Türk dini ile ilgili kısımların tespiti ve değerlendirmesi yapılacaktır. Ancak Müslüman coğrafya yazıcıları eserlerinde Müslüman olmayan Türk topluluklarını doğrudan hangi dine mensup olduklarını belirtmek yerine hepsine müşrik ifadesini kullanmışlar.³⁶¹ Bu yüzden coğrafya eserlerinde eksik olan eski Türk dini ile ilgili kısımlar zaruriyetten dolayı araştırma eserlerinden faydalanılarak tamamlanmaya çalışılmıştır.

7. yüzyıldan itibaren Türklerle karşılaşan Arap ve Müslüman müelliflerin kadim Türk dini ile ilgili, elbette basit gözlemlere dayanmış olsalar bile, kaleme almış oldukları eserlerinde verilen malumat neticesinde Türklerin hepsinin aynı dine mensup olmadıkları tespit edilmiştir.³⁶²

Türklerin kadim inançlarının ilkel inançlar olduğunu söylemek mümkün değildir. Türkler, 5-6. yüzyılda çeşitli kabilelerden oluşmaktaydı ve o dönemdeki inançları da çağdaş dini sistemler gibi oldukça gelişmişti.³⁶³ Çok geniş bir coğrafyada ve geniş iklim kuşaklarında yaşayan Türkler, tarihleri boyunca *Gök Tanrı*, *Budizm*, *Manihaizm*, *Musevilik* (*Yahudilik*), *Hristiyanlık* ve nihayet olarak da *İslamiyet*'i benimsemişlerdir. Eskiden olduğu gibi dini hayattaki bu çeşitlilik günümüzde de devamlılığını sürdürmektedir.³⁶⁴

Türklerin yaşamış olduğu bozkır coğrafyası, onların yaşam tarzını o kadar etkilemişti ki adeta bütün sosyal-kültürel faaliyetleri bozkır hayatı ile iç içeydi. Bu bağlamda Türklerin bozkır hayatı, dini hayatın şekillenmesinde de önemli rol oynamıştır. Onlar benimsemiş oldukları farklı dini inanışları kendi kültürleri ile sentezlemeyi ustalıkla başaramışlardı. Nitekim Türkler daha sonraları İslamiyet'le tanıştıktan sonra Türk-İslam sentezini başarıyla uygulayabilmiştir.

³⁶¹ İnan, A. (1976). **Eski Türk Dinî Tarihi**. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 14.

³⁶² Günay, Ü ve Güngör, H. (2003). **Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dinî Tarihi**. İstanbul: Rağbet Yayınları, 45-46.

³⁶³ Gumilëv, L.N. (2002). **Eski Türkler**. İstanbul: Selenge Yayınları, 104.

³⁶⁴ Güngör, H. (2012). **Türk Din Etnolojisi**. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 9.

5.1. Gök Tanrı İnancı

Türklerde, tanrı inancının çok eski zamanlarda var olduğu bilinmektedir. Elimizde yazılı belgelerin sayısının az olmasına rağmen, özellikle Kök Türk kitabeleri vasıtasıyla Türklerin dini ve Gök Tanrı inancı hakkında bilgi sahibi olabilmekteyiz. Bu kaynaklar incelendiğinde Türklerde, tanrı kavramının hep merkezde yer aldığı görülmektedir.³⁶⁵

Gök Tanrı inancının ortaya çıkmasında Türklerin yaşamış olduğu bozkır kültür çevresinin büyük etkisi olmuştur. Nitekim Türklerin hem kendi hayatları hem de birlikte yaşadığı diğer canlılar bozkır coğrafyasında sürekli tehdit altındaydı. Bu zor tabiat ve iklim şartlarında yağmur, kar, fırtına, yıldırım, şimşek gibi hem felaketlere yol açan hem de korku ve dehşete sebep olan tabiat olayları ile sık sık karşı karşıya kalmak durumunda idiler. Türkler, kendilerini bu olaylar karşısında çaresiz hissettikleri zamanlarda bu tür olayların kaynağına, yani gökyüzüne yönelmişlerdir.³⁶⁶

Türkler için gökyüzü, büyük bir gücün ve kudretin kaynağı olduğu düşünülmüştür. Onların gökyüzü karşısındaki tutumu, “*Gök Tanrı*” adını vermiş oldukları inancın ortaya çıkmasına ve bu inancın merkezine gökyüzünün konulmasına neden olmuştur.³⁶⁷

Kaynaklarda geçen kısmıyla Türkler, tahta çıkarken: “*Tanrı buyurduğu için*”, bir musibetten kurtulduklarında: “*Tanrı takdir buyurduğu için kendisini koruduğuna*”, bir başarı elde ettiklerinde: “*Tanrının işi*” gibi açıklamalarda bulunmaları “*Tanrı*” kavramının Türklerdeki işlevselliğinin tespiti hususunda yol gösterici olmaktadır.³⁶⁸ Bu husus kitabelere de yansımıştır. Göktürk yazıtlarında “*yukarıda mavi gök, aşağıda yağız yer yaratılmış, ikisinin arasında insanoğlu yaratılmıştır*”³⁶⁹ ifadesi mevcuttur. Burada gökyüzünü, yeryüzünü ve insanoğlunu yaratan, sınırsız bir güce sahip evrensel bir güçten bahsedilmiştir. Burada bahsi geçen *evrensel güç* ise aynı yazıtlarda “*Gök Tanrı*” (*Kök Tengri*) kavramı ile ifade edilmiştir.³⁷⁰

Kâşgarlı Mahmud, “*tengri*” kelimesini şöyle izah etmiştir: “*Kâfirler göğe tengri derler. Aynı zamanda gözlerine büyük görünen dağ, ağaç gibi şeylere de tengri derler. Bu gibi şeylere secde ederler.*”³⁷¹ Eski Türkçe de “*tengri*” kelimesi gözle görünen gök ve

³⁶⁵ Güngör, 2012, 21.

³⁶⁶ Koca, 2010, 182.

³⁶⁷ Koca, 2010, 182.

³⁶⁸ Kafesoğlu, 1999, 308; İnan, 1976, 16.

³⁶⁹ Orkun, 2011, 29.

³⁷⁰ Koca, 2010, 182.

³⁷¹ Kâşgarlı Mahmud, 2015, 501.

“Allah” anlamlarını ifade etmiştir. Yani, gökyüzünü maddi varlık olarak telakki ettikleri “gök” ve büyük bir “*ruhu*”(tanrıyı) aynı şey olarak telakki etmişlerdir.³⁷² Ancak Türkler burada doğrudan gökyüzüne ve gök cisimlerine tapınmamışlar, aksine Tanrı’yı ulu gördükleri için onun ancak gökyüzünde olabileceğini düşünerek gökyüzünü kutsal saymışlardır.

Makdisî, el-Bed’ ve’l- târîh adlı eserinde Türklerin dini ile alakalı olarak: “*Türklerin aralarından bir kısmı güneşe, bir kısmı göğe tapar*”³⁷³ şeklinde nakilde bulunmuştur. Ancak Türklerin maddi bir güç olarak gökyüzüne inanması söz konusu değildi. Burada *Makdisî*’nin Türklerin dini hususunda yanıldığı veya detaylı araştırma yapmadan bu nakillerde bulunduğu görülmektedir. Çünkü Türkler, Tanrı’nın gökyüzünde olduğunu düşündükleri için gökleri kutsal saymışlardır. Bundan dolayı “*Gök-Tanrı*” kelimesindeki “*Gök*” sözcüğü mavi gökyüzünü değil, yücelik manasında olan “*Yüce Tanrı*”yı ifade etmiştir.³⁷⁴

5.2. Tabiat Kuvvetlerine İnanma

Eski Türkler, Gök Tanrı ve gökte “*tengri-ruh*”ların varlığına inandıkları gibi bazı tabiat kuvvetlerine de inanmışlardır. Bu tabiat kültürünü “*yer-su*” terimiyle ifade etmişlerdir. Nitekim Göktürklerin “*ıduk yer-sub*”(mukaddes yer ve su- vatan toprağı) ile ifade ettiği mefhum hem koruyucu ruhları hem de belli bir toprak parçasını temsil etmiştir.³⁷⁵ Bu bağlamda Türkler, bazı bölgelere maddi mana dışında manevi anlamlar yükleyerek oraları kutsal saymışlardır. Türkler, içinde manevi bir güç bulunduğu inandıkları varlıkların başında; *güneş, ay, yıldız, göl, ırmak, pınar, dağ, kaya, orman, ağaç, ateş, yer, su* gibi çeşitli canlı-cansız varlıklar ile *gök gürlemesi, şimşek, yıldırım* gibi tabiat olaylarına sebep olan etkenler gelmektedir.³⁷⁶

Türklerin güneş, ay ve yıldızları da kutsadıklarına dair çeşitli kaynaklarda bilgiler mevcuttur. Hatta Yakutlar, güneş ve ayı iki kardeş olarak telakki ederek onlara tanrısal güçler izafe etmişti. Onlar, kahramanların güneş ve ayın lütfu ile türediklerine inanmaktaydılar.³⁷⁷ *İdrîsî*, Kimakların bir kısmının güneşe taptığına tesadüf etmiştir.³⁷⁸ *Ebû Reyhân el- Bîrûnî* ise Tibet halkının ilk hakanlarının (*Bireh-tigîn’-Berken-tigîn*) güneşin

³⁷² İnan, 1976, 18.

³⁷³ Şeşen, 2001, 197.

³⁷⁴ Günay ve Güngör, 2003, 60.

³⁷⁵ İnan, 1976, 30-31.

³⁷⁶ Koca, 2010, 187.

³⁷⁷ Günay ve Güngör, 2003, 71.

³⁷⁸ Şeşen, 2001, 109.

oğlu olduğuna, Kabil yakınlarında bir mağaraya gökten zırlılı ve brkl olarak indidine inandıklarını nakletmiştir.³⁷⁹ *Hudûdü'l- Ālem*'de ise iğiller'den bazılarının güneşe bazılarını yıldızlara taptığı nakledilmiştir.³⁸⁰ *Makdisi*, Kırgızların bir kısmının güneşe bir kısmının da göğe taptıklarına dair bilgiler nakletmiştir.³⁸¹

Türklerde tabiat kuvvetlerine inanma sadece gökyüzü kaynaklı değildi. Yeryüzünde de *dağ, su, ırmak, nehir, gl, ağaç, orman* ve *kaya* kültleri mevcuttu.³⁸² Türkler, adı geçen bu unsurlara zaman zaman manevi anlamlar yüklemişlerdir.

Türklerde dağ kültünün oldukça derin bir manası vardı. Onlar Gök Tanrı'ya kurbanlarını yüksek dağ tepelerinde sunarlardı. Yüksek dağ tepelerinin göklere yakın olması ve uzaktan mavi renkte görünmesi eski Türkler'de dağların tanrının makamı veya ikametghı olduğu algısını oluşturmuş olması muhtemeldir.³⁸³ Tokuz-guz ülkesinde büyük bir dağın bulunması ve bu dağın onların nazarında yeryüzünün en yüksek dağı olması sebebiyle halk dağda dua edip, adak adayıp, kurbanlar kestikleri için bu dağa manevi anlamlar yüklendiğine dair bilgiler *İdrisi*'de olduğu gibi çeşitli kaynaklarda da geçmektedir.³⁸⁴

Türkler, kendileri için kutsiyet atfettikleri dağlara farklı isimler verirdi. Bu isimler *mübarek, mukaddes, ulu, büyük ata, büyük hakan* gibi anlamlara gelen *Han Tanrı, Buztağ-ata, Iduk Art, Kuttağ* vs. şeklinde olmaktaydı. *Gerdizi*, iğiller ve Trgişlerin, Uluğ-dağ adını verdikleri ve bu dağ ile bitişik başka bir dağa da kutsiyet atfettiklerini nakletmiştir. Kırgızlar, bu dağın tanrının ikametghı olduğuna inanmışlardır.³⁸⁵ Yine *Gerdizi*'nin bildirdiği üzere, Tokuz-guz Türkleri, memleketlerinde bulunan çok büyük bir dağa taparak, o dağa kurban kestiklerini nakletmiştir.³⁸⁶

Eski Türklerde *ağaç, orman* ve *su* kültü bulunurdu. Bu vesileyle çeşitli ağaç, su veya nehirlerle manevi anlamlar yüklenmişti. *İbn Rusteh* ve *Gerdizi*, Avarların Renhas adlı şehrinde meyvesiz, büyük bir ağacın bulunduğu ve halkın her arşamba günü bu ağacın etrafında toplandığını ve bu ağaca çeşitli meyveler astıklarını; bu ağaca adaklar adayıp, ona

³⁷⁹ şeşen, 2001, 202.

³⁸⁰ Minorsky, 2008, 53.

³⁸¹ şeşen, 2001, 197.

³⁸² Günay ve Güngör, 2003, 73.

³⁸³ İnan, 1976, 32.

³⁸⁴ şeşen, 2001, 97.

³⁸⁵ Gardizi, 2005, 402; şeşen, 2001, 89.

³⁸⁶ İnan, 1976, 37-38.

secde ettiklerini nakletmiştir.³⁸⁷ Büyük İslam bilginlerinden *El-Birûnî* ise Oğuzların çok bereketli bir pınar yanındaki kayaya taptıklarını, ona secde ettiklerini yazmıştır. *Gerdizi* ise 10. yüzyılda da İrtiş Irmağı boylarını işgal eden Türk-Kimek kabilesinin bu ırmağa tapındığını, “*su Kimeklerin tanrısıdır*” şeklinde söylemlerin olduğunu nakletmiştir.³⁸⁸ *İdrisi*'de Oğuzların ülkesinde bir gölde insan yüzüne benzeyen bir balığın yaşadığını rivayet etmiştir. Bu balık eğer gölün kıyısında görülürse, Oğuzların büyük hükümdarlarından birinin öleceği kehanetinde bulunurlarmış.³⁸⁹ Yine İslam müellifleri Türk ülkelerinden bahsederken onların tanrılara kurban kesmek için bir su gözünün (kaynağını) olduğunu ve ormanlık bir alana giderek oradaki ağaçlara kurban kestiklerini nakletmişlerdir.³⁹⁰ Burada ağaçlara asılan kurbanların çeşitli amaçlarla yapılmış olması muhtemeldir. Öncelikle ağacın kutsanmış olmasından dolayı böyle bir ritüel gerçekleştirilmiş olabilir. Diğer ihtimal olarak da tanrılara adanan kurban veya adakların ağaç üzerinden yağmur ve rüzgâra karışarak tanrılara ulaşması amaçlanmış olabilir. İkinci ihtimalin olasılığı daha yüksek görülmektedir. Çünkü kurban veya adak için tercih edilen büyük ve iri (ulu ağaçlar) veya yüksek dağ tepelerinin tercih edilmesinin temelinde bu anlayışın olması kuvvetle muhtemeldir. Çünkü kurban veya adaklar için bu tarz yerlerin tercih edilmesinde tanrıya adanan adağın yabani hayvanlar gibi dış müdahalelerden korunması amaçlanmış olabilir. Ayrıca yüksek dağ ve ağaçların göklere yakın olması da adak ve kurbanların sunulması için tercih edilmelerindeki bir diğer etkendi.

Eski Türklerin inandıkları tabiat kuvvetlerinden biri de elbette *ateş* kültüydü. Türklerin ateşe bakıp çeşitli kehanetlerde bulunma adetleri vardı. *Mesudî*, Bulgar ülkesinde hükümdar adına yılda bir defa ateş yakıldığından bahseder. Hükümdar yüksek bir yerden eğilmiş vaziyette ateşe bakarken kâhinler ateşe karşı bir şeyler söylerdi. Bunun neticesinde ateşten yukarıya doğru bir çehre (yüksek alevler) yükselirdi. Eğer bu alevler “*mavi*” (yeşilimsi de olabilirdi) ise bolluk, bereket ve yağmura, “*beyaz*” ise kuraklığa, “*kırmızı*” ise savaş ve kan dökmeye, “*sarı*” ise hastalıklara ve veba’ ya (yahut salgın hastalıklara), “*siyah*” olur ise hükümdarın ölümüne veya uzak yolculuğa dalalet ederdi. Bu nedenle eğer alevlerin rengi siyah olursa hükümdar sefere çıkmak için acele ederdi.³⁹¹

Birçok Müslüman coğrafyacılarının eserlerinde Türklerin ateşe taptıkları yani *Mecusi*(*Zerdüşt*) oldukları belirtilmiştir. Örneğin *Mesudî*, Türklerden bahsederken bir

³⁸⁷ Şeşen, 2001, 41; Gardîzî, 2005, 401.

³⁸⁸ İnan, 1976, 40-41.

³⁸⁹ Şeşen, 2001, 113.

³⁹⁰ Şeşen, 2001, 90.

³⁹¹ Şeşen, 2001, 57-58; İnan, 1976, 42-43.

kısımının Mecusi olduklarından bahseder.³⁹² *İbn Hurdazbih* de Tokuz-guz'ların bir kısmının Mecusi olup ateşe taptıklarını nakletmiştir.³⁹³ *İbn Rusteh* ve *Gerdîzî* de Macarların bir kısmının ateşe taptıklarından bahsetmiştir.³⁹⁴ *Hudûdü'l- Âlem*'de ise Kırgızların ateşe taptıkları yani Mecusi oldukları belirtilmiştir.³⁹⁵ İslam kaynaklarında Türklerin Mecusi olduklarına dair verilen bilgilerin tam manasıyla doğruluğu tartışmalıdır. Çünkü Müslüman müellifler "*Mecusi*" terimini sadece ateşperestle için değil genel olarak "*putperestler*" için de kullanmışlardır.³⁹⁶ Bu bağlamda düşünüldüğünde Türkler gerçek manada ateşe mi tapmışlar yoksa ateşe manevi bir mana yükledikleri için mi İslam kaynaklarına ateşperest olarak geçmişler tartışması mevcuttur. Esasında ateş Zerdüştlük inancında bir tapınma objesiydi.³⁹⁷ Türklerde ise ateş; temizlik, arılık ve saflığın simgesi olarak kullanılmıştır.³⁹⁸ *Makdisî*, ateşin ölünün cesedini temizlediğine inandıkları için Türklerin ölümlerini yaktıklarını belirtmiştir.³⁹⁹ Bu bağlamda düşünüldüğünde, İslam kaynaklarında Mecusi oldukları yönünde kanaat getirilen Türk topluluklarının inançlarının tam anlamıyla İran'daki Zerdüştlük ile aynı olmadığı kanaatine varılabilir.

5.3. Şamanlar

Şamanlar, eski Türk sosyal hayatının çeşitli kademelerinde (din, sağlık, sihir ve büyü gibi) uzmanlaşmış bilge kişilerdi. Onlar Türk tarihinde hiçbir zaman din adamı rolünü üstlenmemişlerdi. Zira şamanların dini törenlerde görev ve sorumlulukları bulunmamaktaydı.⁴⁰⁰ Ancak birçok kaynaklarda dini ayinlerde görev aldıkları görülmektedir. Ancak bu ayinlerin doğrudan bir dini tören şeklinde olmaktan ziyade kehanette bulunma usullerine göre şekillendiği görülmektedir.

Şamanın bir tür trans yoluyla göklere ve yer altına ruhsal seyahat yaptığına inanılırdı. Bu esnada başka ruhlar ile iletişime geçip, tabiat güçleri ve şeytanlarla bağlantı kurardı. Şamanizm telakkisine göre şaman, ateş üzerinde hâkimiyet kuran, hastalıklı ruhlara şifa veren, ölümlerin arzularını yerine getiren, dertlilerin şikâyetlerini dinleyen, kayıp eşyaları bulan, farklı âlemler ile bağlantı kurabilen kişiydi.⁴⁰¹ Bu kişilerde daha çok toplumun

³⁹² Şeşen, 2001, 57.

³⁹³ İbn Hurdazbih, 2008, 39; Şeşen, 2001, 98.

³⁹⁴ Gardîzî, 2005, 396; Şeşen, 2001, 38, 85.

³⁹⁵ Minorsky, 2008, 51.

³⁹⁶ Günay ve Güngör, 2003, 183.

³⁹⁷ Gündüz, Ş.(2003). "Mecûsîlik". *İslam Ansiklopedisi*. XXVIII, Ankara: TDV Yayınları, 279-284.

³⁹⁸ Günay ve Güngör, 2003, 183.

³⁹⁹ Şeşen, 2001, 197.

⁴⁰⁰ Koca, 2010, 200.

⁴⁰¹ Gömeç, Y. S. (2016). *Şamanizm ve Eski Türk Dini*. (Üçüncü Baskı), Ankara: Berikan Yayınevi,35.

yadırgadığı ve garip karşıladığı patolojik haller görülmekteydi. Bu kişilerde ayrıca asabılık, zaman zaman bayılma, sara nöbetlerine benzer ve ağızdan köpük gelmesi gibi haller görülmekteydi. Ağaç kabuklarıyla beslenme, kendini ateşe veya suya atma, bıçakla kendini yaralama gibi davranışlar sergilemekteydiler.⁴⁰²

Şamanlık, eski Türklerde her boy ve kabiledede aynı şekilde tezahür etmemiştir. Her şaman kendini himaye eden ruhların, ataların ve tanrıların ilhamına tabi olduğuna inanırdı. Birbirlerini tam manasıyla taklit etmezler. Nitekim göçebe halinde bulunanlar ile köy ve kasaba veya şehir hayatı yaşayanların şamanları birbirlerinden farklıydı.⁴⁰³

Avfi ve Gardîzî, Kırgızlar arasında *Ma'sun* (معسون)⁴⁰⁴ adlı bir şamandan bahseder. Kırgız halkı yılda bir gün *Ma'sun* etrafında toplanırdı. Meclisler kurulup, yemekler yenir, şaraplar içilirdi. Çok sayıda şarkıcı bu mecliste şarkılar söylerdi. Ortam iyice kızışınca *Ma'sun* oturduğu yere düşer, kendinden geçerdi (trans hali). Halk ona, o yıl içerisinde hangi olaylar meydana gelecek, ucuzluk mu yoksa kıtlık mı olacak gibi sorular sorardı. Şaman ise, kendinden geçmiş vaziyetteyken, sorulan soruları cevaplardı. Halk da onun söylediklerine itimat ederdi.⁴⁰⁵

Ebu Reyhan el- Bîrunî'nin eserlerinde de şamanlara ait bilgiler mevcuttur. Tokuz-guz ülkesinde ve Horasan halkı arasında şamanların olduğu ve bu halka “*Şamaniyyûn*”, bunların şamanlarına ise “*Şemenân*” denildiği nakledilmiştir. Bu şamanlar, zamanın ebediyetine ve ruhların tenasühüne,⁴⁰⁶ feleğin sonsuz bir boşlukta düşmekte olduğuna inanırlardı.⁴⁰⁷

Mücmel el-tâvârih'te Yâfes'in oğulları arasında çıkan bir savaştan bahsedilirken Türklerin Yafes'in Çin adındaki diğer oğlundan büyü yapmayı ve fal bakmayı öğrendikleri nakledilir. Türklerin, “*koyun tarağı falını*” Yafes'in Çin adındaki diğer oğlundan öğrendikleri ve bu fala bakan kişilere “*Kam*” adı verdikleri rivayet edilmiştir.⁴⁰⁸ Burada Türklerin çeşitli vasıtalarla fal bakmayı öğrenmeleri ve aralarında falcılığın yayılması ve fal bakan kişilere “*Kam*” deniliyor olması, yukarıdaki rivayetleri değerli kılmaktadır. Çünkü koyun tarağı falı dışında çeşitli araç-gereçlerle Türklerin fal baktığı bilinmektedir. Bunlar *ok*, *ateş* ve *su* olduğu gibi çeşitli *taşlar* da olabilmekteydi. Bu taşlardan en meşhuru ise “*yada*

⁴⁰² Günay ve Güngör, 2003, 125.

⁴⁰³ Yörükân, Y. Z.(2005). **Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri Şamanizm**. (Haz. Turhan Yörükân), (Dördüncü Baskı), İstanbul: Ötüken Neşriyat, 52.

⁴⁰⁴ Bu isim Gardîzî'de “Fagîtûn – فغيتون” şeklinde geçmektedir. Bkz. Gardîzî, 2005, 380.

⁴⁰⁵ Şeşen, 2001, 78; Gardîzî, 2005, 380; İnan, 1976, 11.

⁴⁰⁶ Ruhların bir canlıdan başka bir canlıya geçme hadisesine *tenasüh* denilmektedir.

⁴⁰⁷ Şeşen, 2001, 199.

⁴⁰⁸ Şeşen, 2001, 33.

taşı”dır. Bu taş ile yağmurun yağıp yağmayacağına bakıldığı gibi birtakım efsanelere göre yağmur yağdırma hususunda da sıhri özellikleri olduğuna inanılmaktaydı.

Türkler arasında yağmur veya kar yağdırmaya dair inanış ve uygulamalar çok eski devirlerden İslam devrine kadar süregelmiştir. Bu husus dini ve sıhri mahiyeti dışında şamanlar tarafından icrası sebebiyle dikkatleri celp etmektedir.⁴⁰⁹

Efsaneye göre Nuh Peygamber büyük tufandan sonra yeryüzünü çocukları arasında paylaştırdıca oğlu Yafes’e Ceyhun tarafını vermişti. Yafes, babasının yanından ayrılmak isteyince ona şöyle demiştir: “*Ey Allah’ın peygamberi bana verdiğin memleketin suyu az, kendisi haraptır. Bana öyle bir dua öğret ki yağmura muhtaç olunca Allah’a o dua ile yalvarayım.*” Nuh peygamber de Yafes’e bir dua öğretmiştir. Yafes, bu duayı taşa kazımıştır. Efsaneye göre bu yazılı taş ile Allah’a dua edilip yağmur yağdırılmıştır.⁴¹⁰ *Makdisî*, Türklerin kar ve yağmur yağdırdığına dair pek çok rivayet nakletmiştir. Türklerin ihtiyaç hâsıl olduğu zaman bu taşları suyun içinde hareket ettirmek suretiyle yağmur yağdırmakta oldukları rivayetler arasındadır.⁴¹¹ Bazı kaynaklarda, yağmur yağdırılmak istenirse “*yada taşı*” adı verdikleri bu taş biraz sallanırdı ve hemen akabinde gökte bulut meydana gelip, yağmur yağardı. Kar veya dolu yağdırılmak istenirse taş biraz daha fazla sallandığına dair rivayetler mevcuttur.⁴¹²

Rivayete göre bu taş, Oğuzların eline geçtiği için onlarla Karluk, Hazar ve diğer Türk kavimleri arasında bu taşta sahip olmak maksadıyla sürekli savaşlar çıkmaktaydı. Allah’ın Türk soyuna yağmur yağdırma kudretini verdiğine dair Çin, İslam ve Hristiyan kaynaklarında bu mevzudan sıklıkla bahsedilmiştir.⁴¹³ *İbn Fakîh* ise Türklerin, savaşlarda “*yada taşını*” üstünlük aracı olarak kullanıldığı, bu vesileyle düşmanı bozguna uğrattıklarını rivayet etmiştir.⁴¹⁴ Burada “*yada taşı*” rivayetlerinden ziyade Türklerin doğa olaylarına karşı ilgili olmaları ve çeşitli vasıtalarla doğaya hükmetme çabası oldukça mühim bir meseledir. Çünkü bu durum Türklerin inancıyla olduğu kadar kültürüyle de alakalıdır. Bozkır hayatı süren ve sürekli doğa ile mücadele halinde olan Türk toplumunun doğal olaylara karşı müdahaleci ve kontrol etme arzusunda olması son derece tabii bir durumdur.

⁴⁰⁹ Turan, 1978, 123.

⁴¹⁰ Şeşen, 2001, 30.

⁴¹¹ Şeşen, 2001, 197, 199.

⁴¹² Şeşen, 2001, 138.

⁴¹³ Turan, 1978, 123.

⁴¹⁴ Yörük, 2013, 243.

5.4. Ölü Gömme Adetleri

Türkler, insanın sadece bedenden ibaret olmadığına, her bedeninin içinde görünmeyen bir varlık olarak ruhun bulunduğuna çok eski çağlardan beri inanmaktaydı.⁴¹⁵ Bundan dolayı da ölümden sonraki hayatın varlığına da inanmışlardır. Türklerde ahiret inancının varlığı onların ölü gömme adetlerini de yakından etkilemiştir.

Türkler, ölüm için “*uçmağa gitti*” tabirini kullanmaktaydı. Birisi öldüğünde göklere, yani Tanrının yanına gittiği kastedilmekteydi.⁴¹⁶ Zamanla “*uçmak*” sözü Türkler arasında “*cennete gitmek*” şeklinde kullanılmaya başlanmıştır. Gökyüzüne uçmağa varan iyi ruhlar eski Türk inancına göre burada Tanrı ile insan arasında şefaatçi konumundaydılar.⁴¹⁷

Türk inaniş sisteminde iyi ruhlar olduğu gibi kötü ruhlar da vardı. Onlar, iyi ruhların gökyüzüne gittiğine, kötü ruhların da yer altına gömüldüğüne inanırlardı. Kötü ruhların gittiği yere “*tamuğ*” denilmekteydi.⁴¹⁸ Elbette iyi ruhların gökyüzüne gittiğine dair düşünce, Gök Tanrı inancının bir tezahürüydü. Bu bağlamda düşünüldüğünde İslamiyet’ten önce de Türkler de “*cennet-cehennem*” inanişinin varlığı göze çarpmaktadır.

Kaşgarlı Mahmud, ölümlerin ruhları yılda bir gece toplanıp hayattayken yaşadıkları yerlere, akrabalarını ziyarete gittiklerine ve “*tiki*” diye bir parıltı çıkardıklarına inandıklarını rivayet etmiştir. Geceleyin bu ışıltıyı kim görürse, o insanların yıl içerisinde öleceği inancının olduğu da rivayetler arasındadır.⁴¹⁹

Türklerin bir kısmı ölümlerini gömer bir kısmı da yakardı.⁴²⁰ Eğer ölen kişi hükümdar ise ona güzel bir mezar yapılırdı. Onun mezarının yanından geçen halk saygı amaçlı atından iner, yürür, mezarın önüne gelince secde ederdi. Mezar gözden kayboluncaya kadar atına binmezdi.⁴²¹ Bu durum sadece hükümdara has bir durum gibi gözükse de onların ölüye sonsuz saygı gösterdiğine işaret eder. Bu inaniş günümüze kadar süregelmiştir.

Türkler, ölünün ardından kurbanlar keserdi. Kesilen bu kurbanların ölen kişinin ahirete ulaşmasında aracı olacağına inanırlardı.⁴²² Meşhur Arap Seyyahlarda *İbn Fadlan*’ın belirtmiş olduğu gibi Türkler ölümleri için ev gibi büyük bir çukur (mezar) kazardı. Ölüye

⁴¹⁵ Koca, 2010, 193.

⁴¹⁶ Rasonyi, 1993, 32.

⁴¹⁷ Rasonyi, 1993, 32; Koca, 2010, 193.

⁴¹⁸ Turan, 1978, 106.

⁴¹⁹ Kaşgarlı Mahmud, 2015, 447; Şeşen, 2001, 29; Turan, 1978, 106; İnan, 1976, 132.

⁴²⁰ Tryjarski, E. (2012). **Türkler ve Ölüm**. (Çev. Hafize Er). İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 278.

⁴²¹ Yörük, 2013, 362.

⁴²² İnan, A. (1972). **Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar**. (İkinci Baskı), Ankara: TTK Yayınları, 178.

kıyafetleri giydirilir, eşyaları ile mezara koyulurdu. Ölen kişinin servetine göre bir miktar hayvan kurban kesilirdi. Bu kurbanların başları, ayakları, derisi ve kuyruğu dışında etleri yenilirdi. Kalan kısımlar ise sırıklara koyularak mezarın etrafına asılırdı. Kesilen bu kurbanların cennete giderken binecekleri hayvanlar olduğuna inanırlardı. Eğer ölen kişi sağlığında düşman öldürmüştü ise öldürdüğü insan sayısı kadar ağaçtan suret (*balbal*) yontup mezarının başına koyarlardı. Bu temsili düşman figürlerinin ahirette, ölen kişiye hizmet edeceklerine inanırlardı.⁴²³ *Makdisî, el- Bed' ve'l- târîh* adlı eserinde Kırgızlardan bir kısmının ölen kimselerin yanında, köle ve hizmetçilerini de diri diri mezara gömdüklerinden bahseder. Yine Kırgızlar da mezarın başında kurban kestikleri rivayet edilmiştir.⁴²⁴ Ancak Türklerin ölümlerle beraber diri olarak başka insanları da gömdüklerine dair diğer İslam coğrafyacılarının eserlerinde desteklenecek bilgiye rastlanılmamıştır.

Avarlarda da defin işlemleri ile ilgili *İbn Rusteh*'in naklettikleri oldukça ilginçtir. Avarlarda birisi ölünce önce tabuta koyup meydanda üç gün bekletirlerdi. Sonra şehir halkı zırhlarını giyip silah kuşanarak cenazenin bulunduğu meydana gelirdi. Ellerindeki mızraklarla cesedin etrafında dolanıp ölüye doğru hamle yaparlardı ancak mızrağı ölüye saplamazlardı. *İbn Rusteh*, bu durumu araştırdığında ise daha önce birisinin öldüğünü ancak mezara gömülmenin ardından üç gün geçtikten sonra ölünün mezardan bağırdığını söylemişler. Buna binaen eğer ruh bedeni muvakkat olarak terk ettiyse geri gelmesini beklediklerini söylemişlerdir. Dördüncü gün eğer ruh bedene geri dönmez ise ölüyü defin etmekteydiler.⁴²⁵

Türklerin bir kısmı da ölümlerini yakmaktaydı. Burada iki türlü işlem uygulanmaktaydı. Birincisi, kişi öldükten sonra cesedi yakılıp, daha sonra külleri gömülmekteydi.⁴²⁶ İkincisi, ölünün külleri nehre veya rüzgâra saçılmaktaydı. *İdrîsî*'nin bildirdiğine göre Kırgızların bir kısmı ölümlerini yakıp nehre saçmaktaydı. Nehirden uzak olanlar da ölüyü yaktıktan sonra küllerini, nehre ulaştırsın diye, yerden havaya rüzgâra doğru saçmaktaydılar.⁴²⁷ *Gerdîzî* ve *İbn Rusteh*'in belirttiğine göre de Burdaslar'ın bir kısmı ölümlerini mezara gömmekteydi, bir kısmı da yakmaktaydı. ⁴²⁸ *Makdisî*'nin beyanına göre de Kırgızların bir kısmı da ölümlerini yakmaktaydı. Çünkü onlar, ateşin ölünün cesedini günahlardan temizlediğine

⁴²³ Şeşen, 2010, 15.

⁴²⁴ Şeşen, 2001, 197.

⁴²⁵ Gardîzî, 2005, 400; Şeşen, 2001, 40, 88.

⁴²⁶ Tryjarski, 2012, 272.

⁴²⁷ Şeşen, 2001, 102.

⁴²⁸ Yörükkan, 2013, 174; Şeşen, 2001, 37, 83.

inanmaktaydılar.⁴²⁹ Yukarıda da bahsedildiği gibi ateş kültü Türklerde manevi bakımdan oldukça önemliydi. Ancak onlar ateşe tapmaktan ziyade ateşi temizleme, arındırma aracı olarak kullanmışlardır.

5.5. Türklerin Kabul Etmiş Olduğu Diğer Dinler

Türkler yaşayış tarzı olarak çok eski zamanlardan itibaren farklı kültür ve dinler ile temas halindeydiler. Türklerle dair yapılan arkeolojik kazılar ve eski Türk kurganlarından çıkan bulgularda çeşitli kültür ve dinlere ait izler bulunmaktadır.⁴³⁰

Türklerin çeşitli toplumlarla yapmış oldukları temaslar neticesinde *Budizm*, *Mani Dini*, *Zerdüştlük*, *Hristiyanlık*, *Musevilik* ve son olarak *İslamiyet* ile tanışmışlardır. Türklerin farklı birçok dinleri tanınması ve tecrübe etmesi onlarda farklı dinlere adaptasyon kabiliyetinin gelişmesini sağlamıştır. Burada belirtilmesi gereken önemli husus Türklerin sadece farklı dinlere kolay uyum sağlama kabiliyetleri değil, onların farklı dinlere karşı hoşgörülü tutumları pek çok din ile yakın temas kurmalarında etkili olmuştur.⁴³¹

Eski Türklerin kabul etmiş olduğu dinler hakkında en tafsilatlı bilgi, Çin kaynaklarında geçmektedir. Müslüman coğrafyacıların nazarıyla bakıldığında Müslüman olmayan herkes *kâfir*, *müşrik* veya *putperest* olarak nitelendirilmiştir. Bundan dolayı Türklerin dini tarihiyle ilgili Müslüman coğrafyacıların eserlerindeki bilgiler oldukça kısıtlıdır. Verilen bilgiler de ise inanç sisteminden ziyade sadece dinlerin isimleri zikredilmiştir. Bundan dolayı bu kısımda doğrudan Türklerin kabul etmiş olduğu dinlerin her birine ayrı ayrı başlık açmak yerine İslam coğrafyacılarından geçen kısımlarından kesitler sunulması uygun görülmüştür.

Türkler, *Budizm* ve *Manihaizm* dışında üç büyük semavi din olan *Musevilik* (Yahudilik), *Hristiyanlık* ve *Müslümanlık* dinlerini tarihin çeşitli dönemlerinde benimsemişlerdir. Nihayet son olarak İslamiyet'i benimsemişler ve uzun yüzyıllar bu dinin sancaktarlığını da uhdesine almışlardır. Türkler, hiçbir zaman aynı anda tek bir din çatısı altında toplanamamıştır. İslamiyet müstesna tutulduğu takdirde Türklerin kabul ettiği dinler tam manasıyla yeksan değildi. Elbette bu duruma onların yaşam tarzları ve yaşam koşullarının etkisi olmuştur. Çünkü yukarıda zikri geçen dinler göçebe Türklerden ziyade yerleşik Türk topluluklarında daha fazla yayılma sahası bulmuştur. Çünkü adı geçen dinler, mabet (ibadethane) merkezli gelişme kaydetmiştir. Ancak İslamiyet'in, hem göçebe hem

⁴²⁹ Şeşen, 2001, 197; Gardizî, 2005, 379.

⁴³⁰ Günay ve Güngör, 2003, 152.

⁴³¹ Günay ve Güngör, 2003, 153.

yerleşik unsurları bünyesinde barındırma özelliği sebebiyle Türklerde yayılması diğer dinlere nazaran daha kolay olmuştur.⁴³²

Türkler arasında en yaygın olan dinlerden birisi *Mani (Manihaizm)* diniydi. İslam coğrafyacılarında en çok bu dinin ismi geçmektedir. *İbn Fakih, Muhtasarı Kitâbi'l- Büldân* adlı eserinde Türklerin ekseriyetinin Mani dininden olduğunu bildirir.⁴³³ *Mesudî* de Uygurların Mani dininden olduğunu nakletmiştir.⁴³⁴ *İbn Hurdazbih* de Tokuz-guzlar'ın bir kısmının Mecusi bir kısmının zındık (Mani dininden) olduklarını belirtmiştir.⁴³⁵

Hazarlarda ise dini hayat oldukça çeşitliydi. Onların içerisinde Musevi, Hristiyan ve Müslüman olanlar mevcuttu. Hükümdar ve mahiyeti Musevi, halkın büyük kısmı Şamanist (Gök Tanrı inancına bağlı) idi. Halkın farklı dinlere mensup olmasına rağmen kimse kimseye dini açıdan müdahale etmezdi.⁴³⁶ Hazarlarda her din mensubu için ayrı ayrı kadı bulunurdu. Hazar ülkesinde Müslümanlar çoğunlukta ve hâkim durumundaydı. Hazarlarda ordu ve askeri unsuru Müslümanlar teşkil ederdi. Bu Müslümanlara “*arsiler*”(erîsiye) denmekteydi. Buradaki Müslümanlar gayrimüslim unsurlara karşı savaşır, ancak diğer Müslümanlara karşı savaşlara katılmazlardı.⁴³⁷ Hazarlar dışında Bulgarlar ve Oğuzlar da Müslümanlığı kabul etmiş gruplar arasındaydı. *Mesudî*'nin bildirdiğine göre Bulgar hükümdarı 310 (922/923) yılında görmüş olduğu bir rüya sebebiyle Halife *Muktedir Billah* zamanında Müslüman olmuştur.⁴³⁸ Oğuzlar içinde de İslamiyet'e geçenler olmuştur. Bunlara da “*Türk'e benzeyen manasında*” “*Türkmân oldu*” denmiştir.⁴³⁹

Türkler, her ne kadar İslam coğrafyacılarına göre “*Şamanist*” (putperest) olarak nitelendirilmiş olsalar da onların inanmış olduğu “Gök Tanrı” inancı, aradaki benzerlikten kaynaklı, daha sonraları Türklerin İslamiyet'e geçişini kolaylaştırıcı faktör olmuştur.

⁴³² Turan, 1978, 126; Günay ve Güngör, 2003, 155.

⁴³³ Yörükân, 2013, 243; Şeşen, 2001, 194.

⁴³⁴ Mesudî, 2014, 96.

⁴³⁵ İbn Hurdazbih, 2008, 39; Yörükân, 2013, 80; Şeşen, 2001, 185.

⁴³⁶ Şeşen, 2001, 45, 46, 112.

⁴³⁷ Mesudî, 2014, 138; Minorsky, 2008, 122; Şeşen, 2001, 45, 46; Yörükân, 2013, 172, 358.

⁴³⁸ Mesudî, 2014, 142.

⁴³⁹ Şeşen, 2001, 202, 243.

6. SONUÇ

İslamiyet'in doğuşundan sonra Araplar, cihat maksadıyla Arap Yarımadası'nın dışına çıkmıştır. Bu doğrultuda İslamiyet'in doğuşundan sonra pek çok memlekete İslam'a davet maksatlı elçiler göndermiştir. Ayrıca Arabistan'dan Çin'e kadar ticaret yapan Müslümanlar da bulunmaktaydı. Hem İslamiyet'i kabul eden toplulukların hac vazifelerini yerine getirebilmeleri için hac yollarının tespiti, hem gidecek olan elçi veya tüccarların güvenli seyahat edebilmeleri için coğrafya eseri yazıcılığı ihtiyacı ortaya çıkmıştı. Yazılan coğrafya eserleri, günümüzde sıkça kullanılan “gezi rehberi” kitapçıkları metoduyla basit düzeyde hazırlanmış olsalar da içerik olarak oldukça kıymetli bilgileri ihtiva etmiştir.

Coğrafya eserleri muhtevasında; iklimler, bölgeler, şehirler, şehirlerarasındaki mesafeler ve güvenli güzergâhlar, yerel halkın yabancılara dair tutumları ve gelenek görenekleri, yeme içme adetleri, ticaret şekilleri ve ticaret malları, ülkenin veya bölgenin askeri, siyasi ve sosyal ekonomik yapısı gibi, bilgiler barındırmaktaydı. Bu bağlamda düşünüldüğünde İslam coğrafyacılarından Türk ülkelerine seyahat eden veya Türk beldelerinden geçenler onlara dair oldukça detaylı, kıymetli ve ilginç bilgiler nakletmiştir. Bu çalışmada ise İslam coğrafyacılarının, Türk ülkelerine yaptığı seyahatler sonucu, Türklere dair dağınık halde verilen bilgiler bir araya getirilerek eski Türk kültürü açısından müstakil bir değerlendirme ortaya çıkarılmıştır.

Türkler, İslamiyet'le tanışmadan ve Müslüman olmadan önce Araplar tarafından “*kâfir, münafık, putperest*” olarak adlandırılmıştı. Bu yaklaşım İslam coğrafyacılarının nakletmiş olduğu bilgilerin değerlendirilmesini oldukça zorlaştırmıştır. Zira Arap olmayan ve gayrimüslim bir topluluktan bahsederken çoğu zaman objektif davranmaktan kaçınmışlardır.

İslam coğrafyacıları, Türkler ile karşılaştıkları dönemde aktardığı bilgiler değerlendirildiğinde, Türklerin gelişmiş bir medeniyete sahip oldukları anlaşılmaktadır. Oturmuş bir devlet düzeni, gelişmiş bir hukuk sistemi, üretime dayalı ekonomik faaliyetler coğrafya eserlerinde en fazla dikkat çeken unsurlardır.

Sadece İslam coğrafyacılarının eserlerine dayanılarak oluşturulmaya çalışılan Türk kültürü profili, içerdiği bilgiler doğrultusunda bundan sonra bu sahada yapılabilecek müstakil çalışmalara da önayak olabileceği kanaati oluşturmuştur. Çünkü günümüze kadar yapılan Türk kültürü çalışmalarında zaman zaman dağınık halde coğrafya eserlerinden faydalanılmış olsa da müstakil bir şekilde, coğrafya eserleri temel alınarak Türk kültürü

tasavvuru henüz tam olarak yapılmamıştı. Özellikle Türklerin sosyal ekonomik faaliyetleri, İslamiyet'e geçmeden hemen önceki dönemde dini hayatları ve şehirleri hakkında coğrafya eserleri oldukça değerli bilgiler ihtiva etmiştir.

İslam Coğrafyacılarının eserlerinde tespit edilen bilgiler, arkeolojik buluntu ve her türlü tarihi malzeme ile hazırlanmış araştırma eserleriyle paralellik gösterir nitelikte olması, bu eserlerin önemini ortaya koymaktadır.

KAYNAKÇA

- Abû Sa'îd 'Abdu'l Hayy b. al Dahhâk b. Mahmud Gardîzî (2005). **Zainu'l- Akhbâr**. (Ed. Rahim Rezâzâdeh Malek), Tahran: University of Tehran.
- Ağırakça, A. (2000). "İhşidler". **İslam Ansiklopedisi**. XXI, İstanbul: TDV Yayınları, 550-551.
- Avcı, C. (2013). "Yâkût El-Hamevî". **İslam Ansiklopedisi**. XLIII, İstanbul: TDV Yayınları, 288-291.
- Baykara, T. (2001). **Türk Kültür Tarihine Bakışlar**. Ankara: AKM Yayınları.
- Baytop, T. ve Bozkurt, N. (2005). "Misk". **İslam Ansiklopedisi**. XXX, İstanbul: TDV Yayınları.
- Bezer, G. Ö. (2011). "Terken". **İslam Ansiklopedisi**. XL, İstanbul: TDV Yayınları, 509.
- Bilgin, O. (1996). "Gerdîzî". **İslam Ansiklopedisi**. XIV, İstanbul: TDV Yayınları, 29-30.
- Bozkurt, N. (2002). "Kıyafet". **İslâm Ansiklopedisi**. XXV, Ankara: TDV Yayınları, 508-510.
- Donuk, A.(1988). **Eski Türk Devletlerinde İdarî- Askerî Unvan ve Terimler**. İstanbul: TDAV Yayınları.
- Durmuş, İ. (2016). **Türk Kültürüne Giriş**. (Birinci Baskı), Ankara: Akçağ Yayınları.
- Erkal, M. (1996). "Ganimet". **İslam Ansiklopedisi**. XIII, İstanbul: TDV Yayınları, 351-354.
- Esin, E. (2006). **Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu**. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Gömeç, Y. S. (2016). **Şamanizm ve Eski Türk Dini**. (Üçüncü Baskı), Ankara: Berikan Yayınevi.
- Gumilëv, L.N. (2002). **Eski Türkler**. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Günay, Ü ve Güngör, H. (2003). **Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dinî Tarihi**. İstanbul: Rağbet Yayınları
- Gündüz, Ş. (2003). "Mecûsîlik". **İslam Ansiklopedisi**. XXVIII, Ankara: TDV Yayınları, 279-284.
- Güngör, H. (2012). **Türk Din Etnolojisi**. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Huncan, Ö. S. (2009). "Satuk Buğra Han". **İslam Ansiklopedisi**. XXXVI, İstanbul: TDV Yayınları, 181-182.
- İnan, A. (1972). **Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar**. (İkinci Baskı), Ankara: TTK Yayınları.
- İnan, A. (1976). **Eski Türk Dinî Tarihi**. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

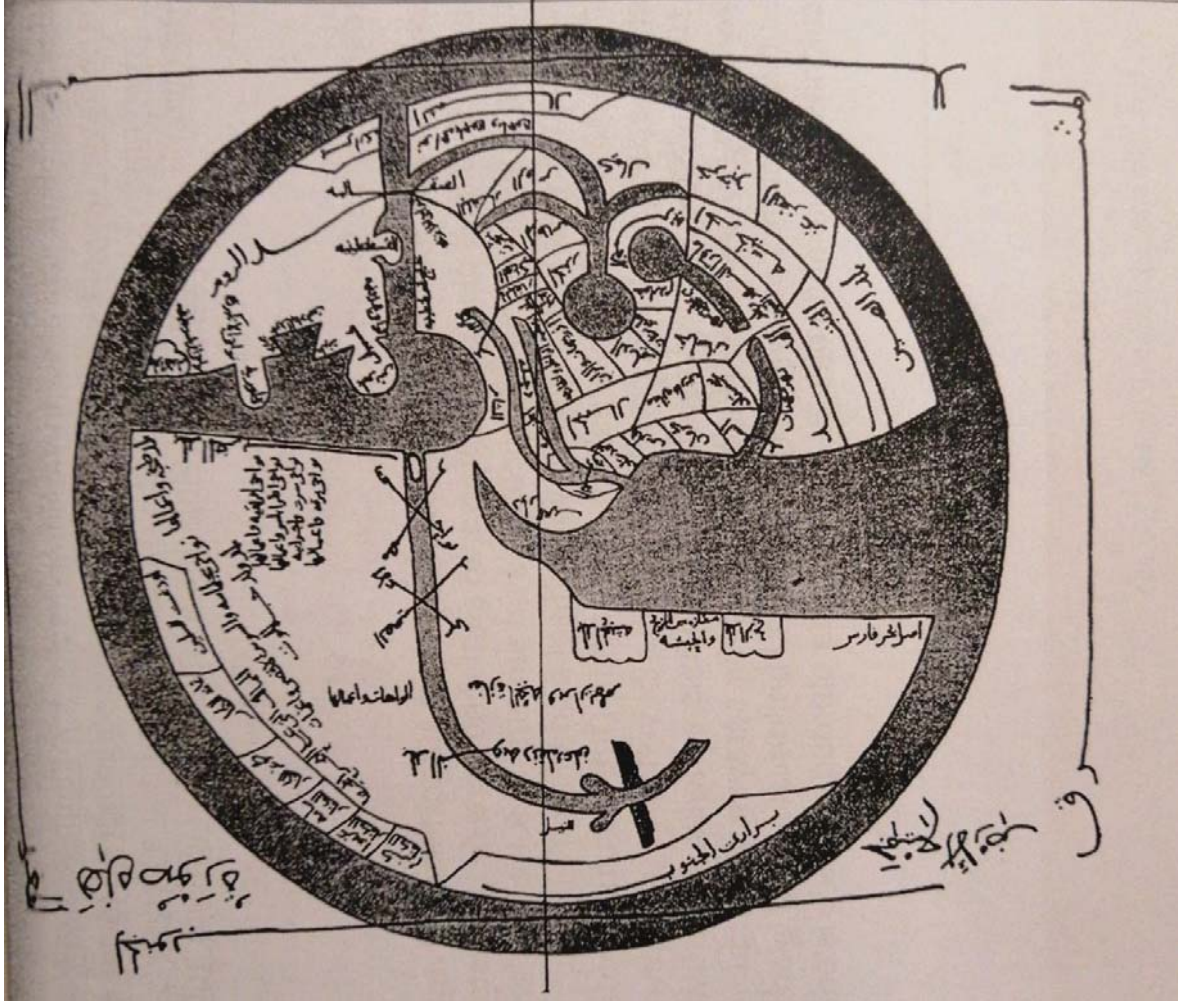
- İzgi, C. (2002). “Zekeriyyâ b. Muhammed Kazvîni”. **İslam Ansiklopedisi**. XXV, Ankara: TDV Yayınları, 160.
- Kaçalin, M. S. (1994). “Dîvânü Lugâti’t-Türk”. **İslam Ansiklopedisi**. IX, İstanbul: TDV Yayınları, 446-449.
- Kafesoğlu, İ. (1987). **Türk Bozkır Kültürü**. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (1999). **Türk Milli Kültürü**. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kallek, C. (2002). “Kitâbü’l-Harâc”. **İslam Ansiklopedisi**. XXVI, Ankara: TDV Yayınları, 101-106.
- Kâşgarlı Madmud, (2015). **Dîvânü Lugâti’t- Türk Giriş- Metin-Çeviri- Notlar- Dizin**, (Haz. Ahmet B. Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Koca, S. (2010). **Türk Kültürünün Temelleri II**. (Genişletilmiş Üçüncü Baskı), Ankara: Kültür Yayınları
- Konukçu, E. (1997). “Halaç”. **İslam Ansiklopedisi**. XV, İstanbul: TDV Yayınları 228-229.
- Köprülü, O. F. (1992). “Bey”. **İslam Ansiklopedisi**. VI, İstanbul: TDV Yayınları, 11-12.
- Merçil, E. (2010). “Taht”. **İslam Ansiklopedisi**. XXXIX, İstanbul: TDV Yayınları, 434-436.
- Mesudî, (2014). **Murûc ez-Zeheb(Altın Bozkırlar)**. (Çev. Ahsen Batur), İstanbul: Selenge Yayınları
- Minorsky, V. (2008). **Hudûdü’l Âlem Mine’l Meşrik İle’l Magrib**. (Çev. Abdullah Duman ve Murat Ağarı), İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Mojmal al-tawarik wa’l-qesas, (1318)**. (Ed. Mohammad Taqi Bahar), Tahran: Khavar Tehran Publishing.
- Orkun, H.N. (2011). **Eski Türk Yazıtları**. (Birleştirilmiş Üçüncü Baskı), Ankara: TDK Yayınları.
- Osmanlıcadan Türkçeye Söz Karşılıkları Tarama Dergisi**. (1934). İstanbul: Devlet Matbası
- Ögel, B. (2001). **Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları**. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- Ögel, B. (2016). **Türklerde Devlet Anlayışı (13. Yüzyıl Sonlarına Kadar)**. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Ögel, B.(2014). **İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi: Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre**. Ankara: TTK Yayınları.
- Özcan, A. (1997). “Hatun”. **İslam Ansiklopedisi**. XVI, İstanbul: TDV Yayınları, 499-500.
- Radloff, W. (1976). **Sibirya’dan Seçmeler**. (Çev. Ahmet Temir). İstanbul: Kültür Bakanlığı Milli Eğitim Basımevi.

- Rásonyi, L. (1993). **Tarihte Türklük.** (Üçüncü Baskı), Ankara: TKAE Yayınları.
- Salman, H. ve Özgüdenli, O.G. (2013). "Yabgu". **İslam Ansiklopedisi.** XLIII, İstanbul: TDV Yayınları, 170-171.
- Sümer, F. (1988). "Afşin". **İslam Ansiklopedisi.** I, İstanbul: TDV Yayınları, 440-441.
- Sümer, F. (1994). **Eski Türklerde Şehircilik.** Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Sümer, F. (2002). "Kimek". **İslam Ansiklopedisi.** XXVI, Ankara: TDV Yayınları, 25-26.
- Şeşen, R. (1999). "İbn Havkal". **İslam Ansiklopedisi.** XX, İstanbul: TDV Yayınları, 34-35.
- Şeşen, R. (2000). "Şerîf İdrîsî". **İslam Ansiklopedisi.** XXI, İstanbul: TDV Yayınları, 493-495.
- Şeşen, R. (2001). **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri.** (İkinci Baskı), Ankara: Türk Tarih Kurumu
- Şeşen, R. (2010). **Eski Araplara Göre Türkler.** Journal Of Turkology, XV, 11-36.
- Şeşen, R. (2010). **İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri.** İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Tabakoğlu, A. (2007). "Resim رسم". **İslam Ansiklopedisi.** XXXIV, İstanbul: TDV Yayınları, 582-587.
- Taneri, A. (1993). "Çetr". **İslam Ansiklopedisi.** VIII, İstanbul: TDV Yayınları, 293-294.
- Taneri, A.(1997). "Han". **İslam Ansiklopedisi.** XV, İstanbul: TDV Yayınları, 517-518.
- Tekin, T. (1998). **Orhon Yazıtları.** İstanbul: Simurg Yayınevi.
- Togan, N. (1964). "Peygamberin Zamanında Şarki ve Garbi Türkistanı Ziyaret eden Çinli Budist Rahibi Hüen-Çang'ın bu Ülkenin Siyasi ve Dini Hayatına Ait Kayıtları". **İslam Tetkikleri Dergisi,** IV, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Togan, Z.V. (1981). **Umumî Türk Tarihine Giriş, Eski Devirlerden 16. Asra Kadar.** (Üçüncü Baskı), I, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Tolmacheva, A. M. (2003). "Makdisî". **İslam Ansiklopedisi.** XXVII, Ankara: TDV Yayınları, 431-432.
- Tryjarski, E. (2012). **Türkler ve Ölüm.** (Çev. Hafize Er). İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- Turan, O. (1978). **Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi(I-II).** İstanbul: Nakışlar Yayınevi.
- Ya'kubî (2002). **Ülkeler Kitabı.** (Çev. Murat Ağarı). İstanbul: Ayışığı Yayınevi.
- Yazıcı, T. (1993). "Cevâmiu'l-Hikâyât". **İslam Ansiklopedisi.** VII, İstanbul: TDV Yayınları, 449-440.
- Yörükân, Y. Z. (2005). **Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri Şamanizm.** (Haz. Turhan Yörükân), (Dördüncü Baskı), İstanbul: Ötüken Neşriyat.

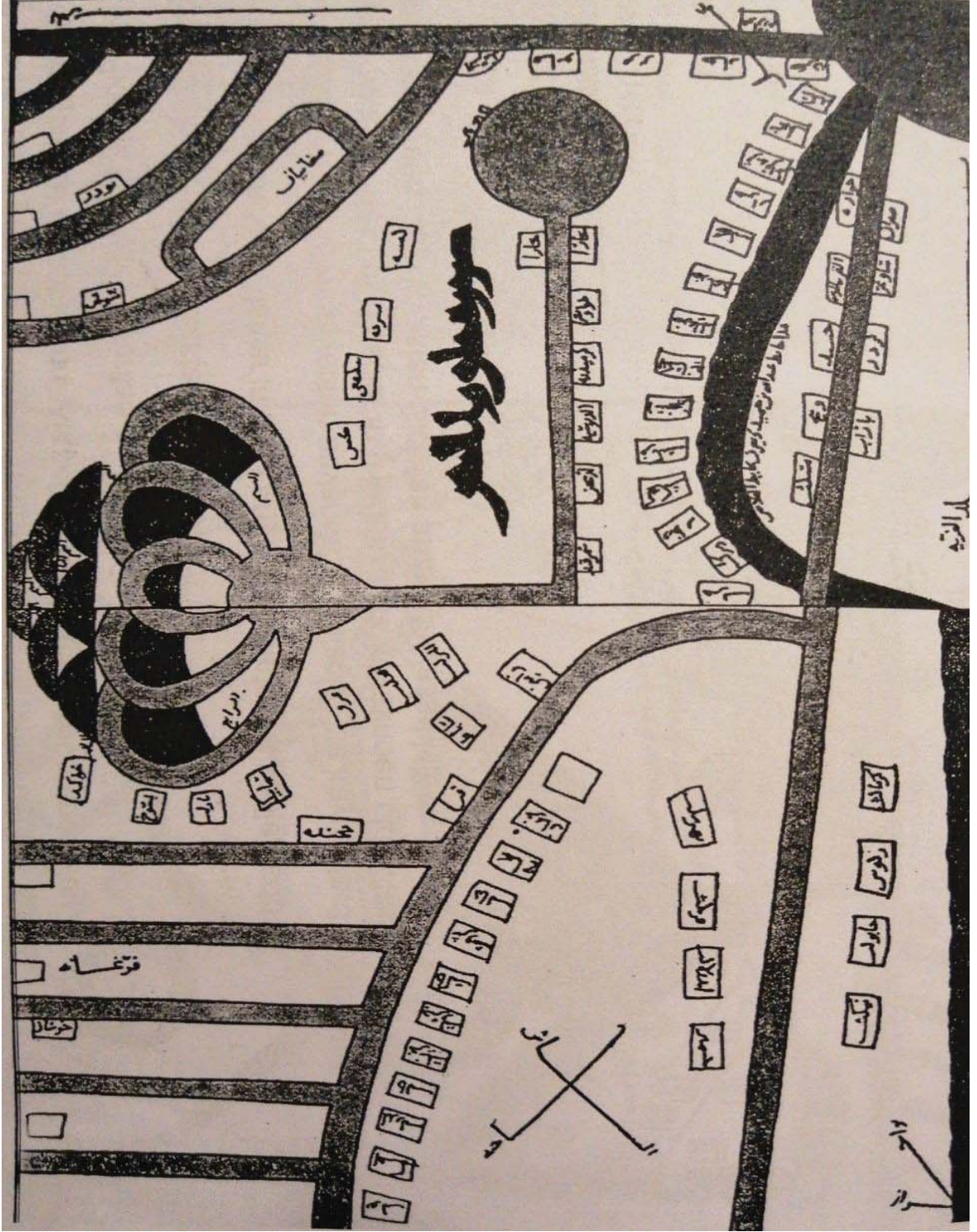
Yörükan, Y. Z. (2013). **Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler: Türklerin Yaşadığı ve Türklere Komşu Olan Bölgeler.** (İkinci Baskı). İstanbul: Ötüken Yayınları.

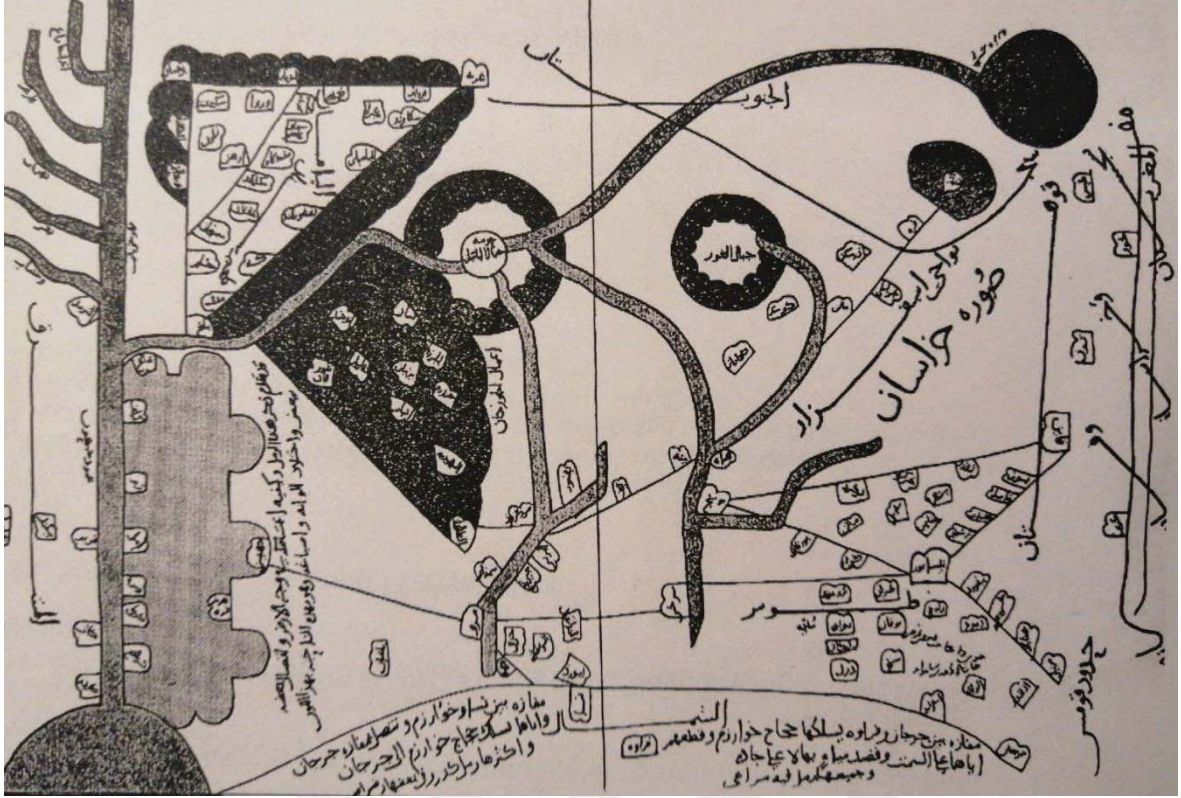

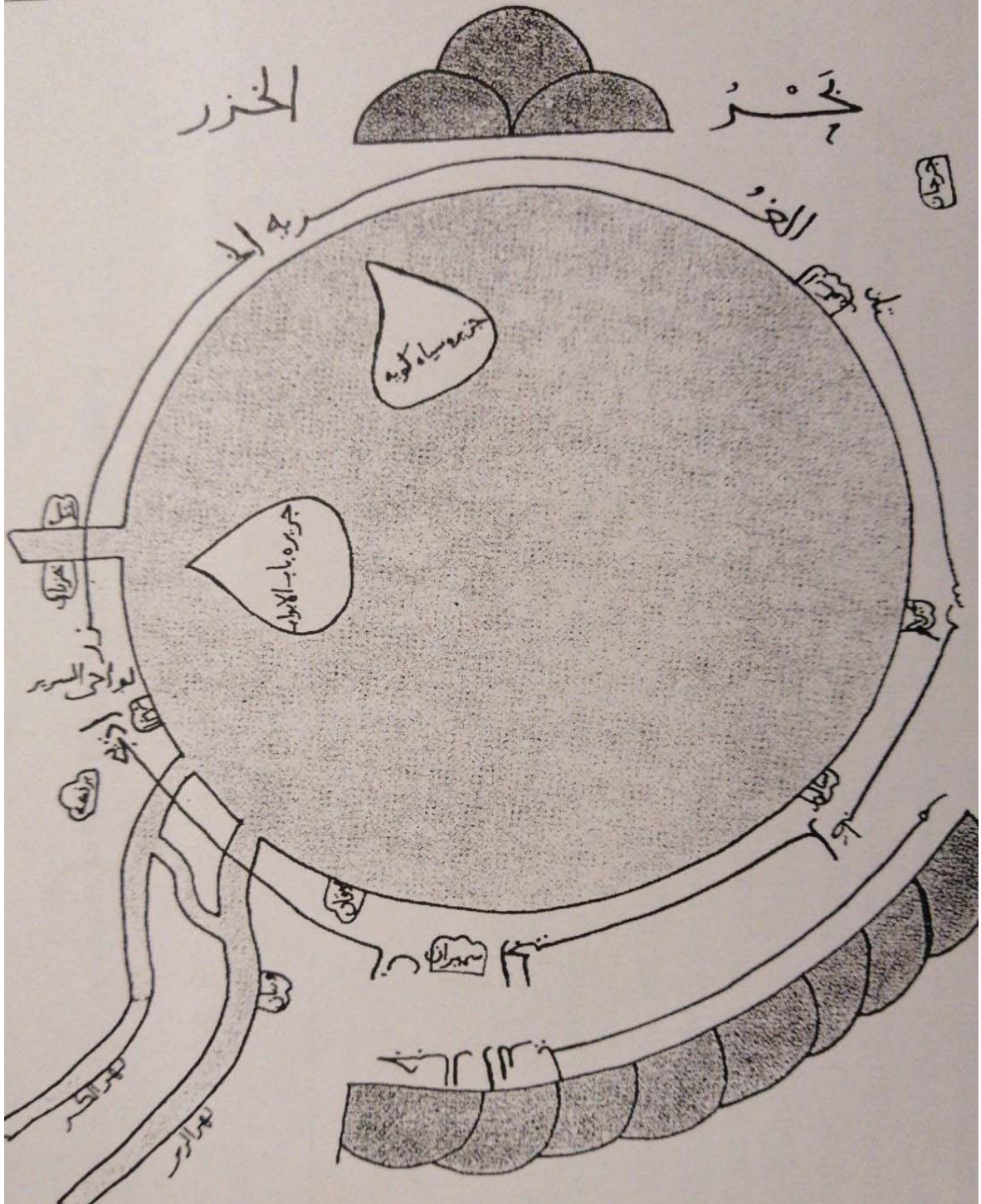
Harita Ek 1. İbn Havkal'in Yeryüzünün Haritası (Yörükan, 2013, 545)

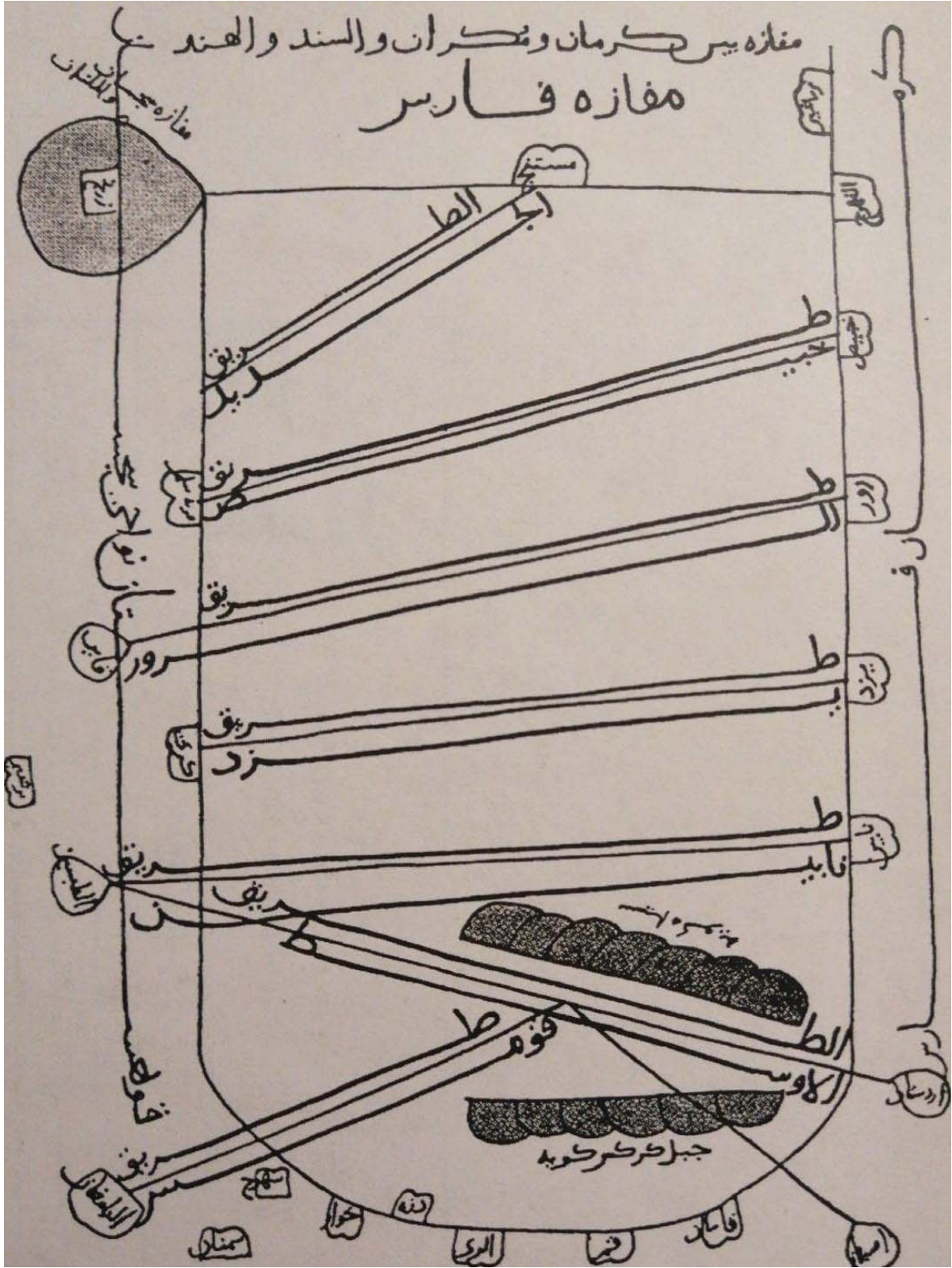
Harita Ek 2. İbn Havkal'in Maveraünnehr Haritası (Yörükan, 2013, 477)

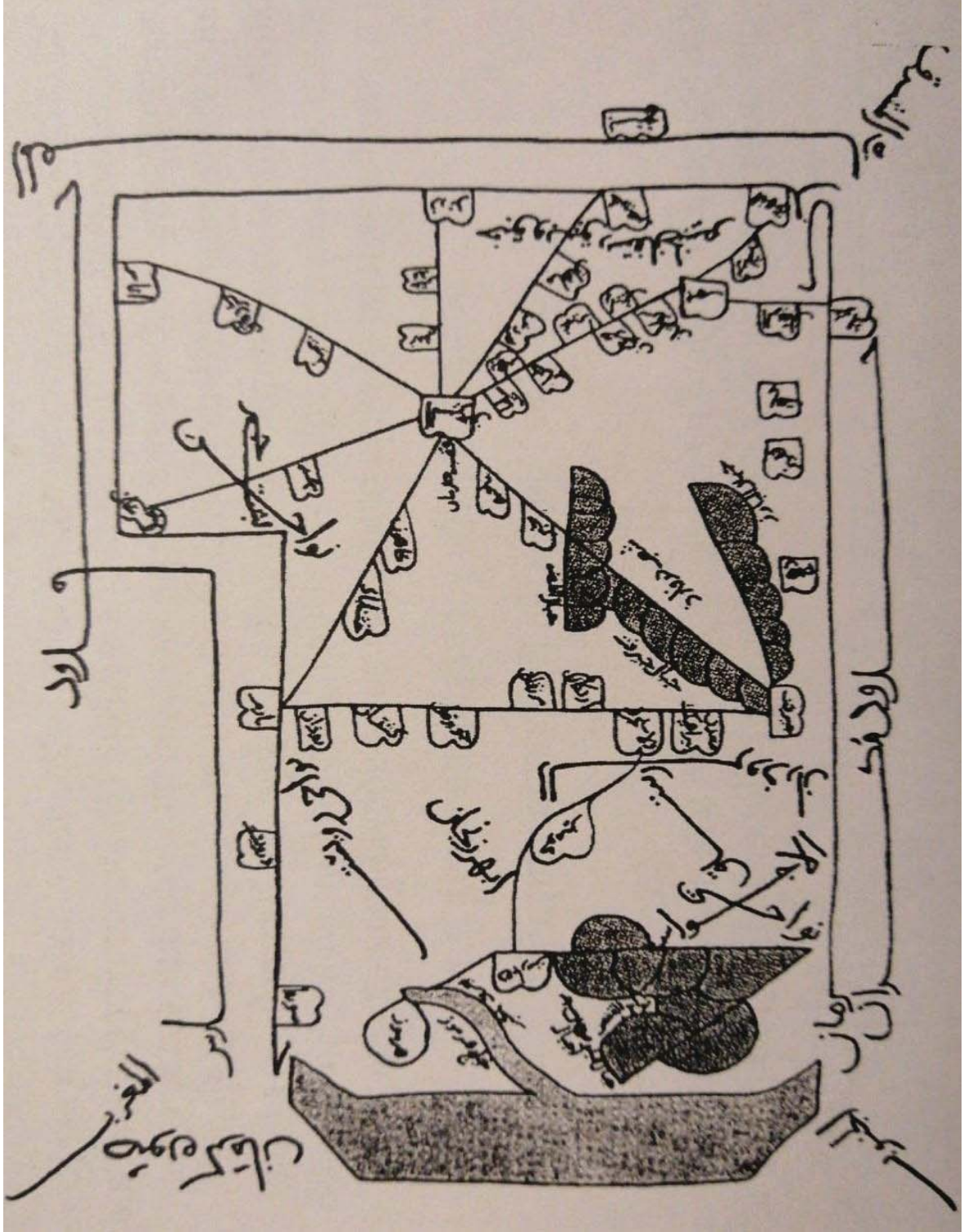
Harita Ek 3. İstahri'nin Maveraünnehr Haritası (Yörükán, 2013, 476)

Harita Ek 5. İbn Havkal'in Hazar Denizi Haritası (Yörükkan, 2013, 472)

Harita Ek 6. İbn Havkal'in Horasan ve Fars Çölü Haritası. (Yörükan, 2013, 473)

Harita Ek 7. İbn Havkal'in Kirman Haritası. (Yörükkan, 2013, 467)

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, adı : Kaya, Musa
Uyruğu : Türkiye Cumhuriyeti
Doğum tarihi ve yeri : 15.09.1993/ Şavşat
Medeni hali : Bekâr
Telefon : 5392052708
e-mail : musa.kaya@outlook.com

Eğitim

Derece	Eğitim Birimi	Mezuniyet tarihi
Yüksek lisans	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Devam ediyor
Lisans	Gazi Üniversitesi	2014
Lise	Ali Metin Kazancı Rize Lisesi	2010

İş Deneyimi

Yıl	Yer	Görev
2018- (...)	Dayanışma Derneği (SGDD-ASAM) Sığınmacılar ve Göçmenlerle Dayanışma Derneği (SGDD-ASAM)	Saha Çalışanı
2016	Yabancılar İletişim Merkezi (YİMER 157)	Farsça Yabancı Temsilci
2017	Sığınmacılar ve Göçmenlerle	Farsça Tercüman

Yabancı Dil

Farsça (İyi)

İngilizce (Orta)

Hobiler

Tarih, seyahat, felsefe, turistik ve akademik geziler, amatör düzeyde avcılık, kamp ve doğa yürüyüşleri.

hacibayram.edu.tr/le